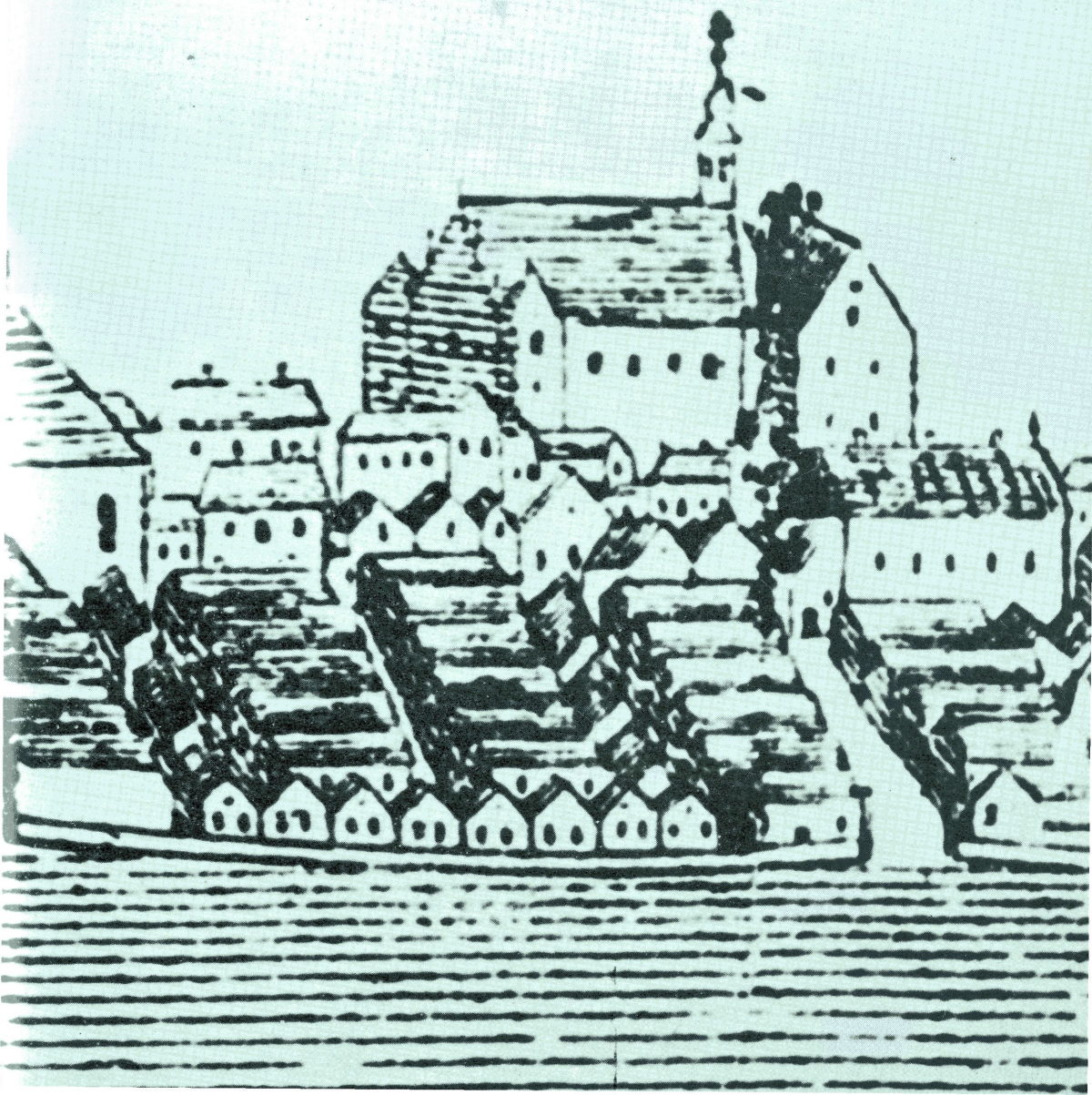

Könyv és könyvtár

XVI. 1991

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE**

Szerkesztette

GOMBA SZABOLCSNÉ

Szerkesztőbizottság

**GOMBA SZABOLCSNÉ (szerkesztő), KOLTAY KLÁRA,
KOROMPAI GÁBORNÉ, LÉVAY BOTONDNÉ,
OJTOZI ESZTER (társszerkesztő)**

A kötet lektorai

**BARTHA ELEK, BITSKEY ISTVÁN, BORSY ZOLTÁN,
MOLNÁR ANNA, OJTOZI ESZTER, PÁLFFY ISTVÁN,
RITOÓK ZSIGMOND**

IN MEMORIAM

DR. BALLA LAJOSNÉ ANGYAL KATALIN (1936–1989)

1989 júliusának első napjaiban mély megdöbbenést váltott ki a lesújtó hír: Balla Lajosné örökre eltávozott szerető családjá, barátai és munkatársai köréből. Valamennyien tudtuk, hogy egy évtizeden át erős lélekkel küzdött a pusztító kórral. Tehetetlenül, aggódva követtük végső erőfeszítéseit, fájdalmai, idegörlő gondolatai elől munkába temetkező törekeny alakját. Halála előtt néhány nappal még határidős munkákkal; folyóiratrendeléssel, félévi beszámolóval foglalkozott, aztán olyan csendesesen, szerényen, mint ahogyan élt és dolgozott, eltűnt frásztala mellől.

Dr. Balla Lajosné 1964 óta volt a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkatársa. Diplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte, történelem-latin szakon. Jól képzett klasszika-filológusként előbb gyermekvédelmi intézetben kapott csak állást, majd az 1960-as évek elejétől a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán nyelvtanárként működött. Csúry István kezdeményezésére került a Könyvtárba, ahol feldolgozó könyvtárosként, azt követően tudományos titkárként dolgozott. 1971-ben kapott megbízást a folyóirat-osztály vezetésére. A hatalmas periodika-gyűjtemény kezelése, a régi nemzeti hírlap- és folyóirat-kollekció nagy türelmet igénylő, aprómunkával történő kiegészítése, az egyetemi könyvtárhálózathoz tartozó tanszéki könyvtárak folyóiratállományának gondozása és fejlesztési problémái mellett éveken át az ő feladatkörébe tartozott a feldolgozó és katalógusfejlesztő munka irányítása is.

Szakmai felkészültsége és kiváló szellemi adottságai tudományos munkájában is szép eredményt hoztak. Epigráfiával foglalkozott, fő kutatási témája a Római Birodalom dunai provinciáinak vallástörténetéhez kapcsolódott. Kutatásainak eredményeiről két alkalommal publikált nagyfontosságú tanulmányt évkönyvünkben. 1971-ben „Epigraphica: Sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem XIII geminam” címmel a dáciai Dolichenus-kultusz történetéhez szolgáltatott újabb adalékokat, 1976-ban „Peregrinus ritus in vita Marci (SHA) 13,1” című munkájában a császári valláspolitikára és a dunai tartományok vallásosságának kérdéseiről értekezett. 1977-től szerkesztőbizottsági tagként vett részt a Debreceni Egyetemi Könyvtár évkönyvének munkálataiban.

Dr. Balla Lajosné személyében nagy tudású, rendkívüli munkabírási, nehezen pótolható vezető munkatársát veszítette el az Egyetemi Könyvtár, akiben a Könyv és Könyvtár szerkesztőbizottsága okos tanácsaival odaadón segítő, nagyrabecsült tagját gyászolja.

Korompai Gáborné

IN MEMORIAM

KATALIN ANGYAL – BALLA (1936–1989)

In the early days of July, 1989, we all were deeply stunned by the sad news: Katalin Angyal–Balla departed from this life and left her family, her friends and colleagues forever. We all were aware of the fact that she had been fighting hard with the fatal disease for a decade. We watched her last efforts and her frail figure digging into work to forget the pain and nerve-racking worries full of anxiety and feeling unable to help. She had been dealing with dated work, ordering periodicals and mid-term report just a few days before her death, then she disappeared from behind her desk as quietly and plainly as she had lived and worked.

She had been working in the University Library, Debrecen since 1964. She graduated from Lorand Eötvös University, Budapest, majoring in history and Latin. As a qualified classical scholar she first got a job in a children's welfare home, then she became a language-teacher in the Faculty of Arts at the Lajos Kossuth University from the early 1960s. She came to the Library on István Csúry's initiative, and she worked here first as a processing librarian, then as a secretary in charge of scientific work. She became the head of the periodicals department in 1971. Her duty included first of all to deal with the huge periodical collection, to amplify the old national newspaper- and periodical-collection which demanded enormous patience and particular care, to look after and improve the periodical collection of the departmental libraries belonging to the University library-network, and also to coordinate processing and cataloguing.

Her professional skill and superb intellectual abilities brought nice results in her scientific work, as well. She dealt with epigraphy, her main research area was the history of religion in the Danubian provinces of the Roman Empire. She published two significant papers about the results of her research in our year-book. She provided new data on the history of Dolichenus-cult in Dacia in 1971, the title of the publication being "Epigraphica: Sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem XIII geminam", and she wrote a paper on the religious policy of the emperors and on the religiousness in the Danubian provinces entitled „Peregrinus ritus in vita Marci (SHA) 13,1" in 1976.

She had taken part in the preparation of the year-book of the University Library as a member of the editorial board since 1977.

The University Library lost an intelligent, hard-working personality who will be not easily replaced. The editorial board of *Könyv és Könyvtár* (Book and Library) mourns for its highly appreciated member who always helped zealously with her clever suggestions.

Mrs. Maria Korompai

MARGITAI LÁNI PÉTER PÉLDÁZATAINAK EREDETE

A 17. század elejétől átalakult a protestáns egyházi irodalom. Méliusz Péter indulati elemekkel telt prédikációi helyébe más előadói stílus lépett. A nyugaton járt ifjú teológusok az ottani egyetemeken egy új igehirdetéssel ismerkedtek meg, a reáliák módszerével. Ez az új eljárás lehetővé tette az illusztratív anyagok, az exemplumok állományának kibővítését és a már jól ismert történetek más cselekménytípusokkal való ötvözését.

A protestáns exemplumok az új keresztyén értékrendszer kialakítását tűzték ki feladatul a Biblia újraértelmezésével. Céljuk a régi, reformáció előtti keresztyén hagyomány felújítása és részben megőrzése volt. Hirdették ugyanakkor, hogy a protestantizmus a miszticizmus tagadása, amikor az ember a kegyelmi kiválasztás tényét és bizonyítékát főleg az életben keresi.

A középkori exemplumok felújítása a korábbi hagyomány megértéséhez és újraértelmezéséhez járult hozzá, s egyúttal az új társadalmi összhang és közösségteremtés irányába terelte a cselekvésre készítő gondolkodást.

A protestantizmus nem az idegen világtól való menekülést hirdette csupán, hiszen az önépítő közösség környezetet alakító cselekvőképességének eszközeiként hozta létre az exemplumokat.

Az újat teremtés összekapcsolódott a keresztyén hagyományok folytonosságával. A reformáció részvevői számára megteremtette az erkölcsi küzdelem biztonságát, amely a korabeli hitvallás teológiai megalapozására nyúlt vissza. Az exemplum csak látszólag volt történelmi dominanciájú illusztráció. A példatörténet összeállítását az erkölcsi elvek irányították.

Az exemplum tehát biztosította az önmegfogalmazást, és megvalósította az erkölcsi elvek képi ábrázolását, ill. az elv képhez való kötését. Így az exemplum a köznapiság erkölcsén át a karizma megközelítése lett, és bensőségesebbé tette a történelmet. Egyénekre bontotta le a kegyelmi kiválasztás érvényesülését, és ilyen módon a hívők tömegén belül az egyénekhez szólhatott.

A keresztyén prédikációk illusztratív anyaga az önépítő tevélegességre ösztönzött, és fel sem merült ezekben a példákban a világ megközelíthetatlensége. Az exemplumok az elvont halálmagyarázatok, nehezen felfogható létértelmezések helyett könnyen érthető, képekben megjelenő tapasztalati anyagot közvetítettek a közösséggé formálódó gyülekezet számára. Az élet különös eseteivel próbálták érzékeltetni a transzcendenciát.

Az egyházi irodalomban, a protestáns szentbeszédekben alkalmazott példák tömkelegét erkölcsi rejtvények tárához lehet hasonlítani. A viselkedéstípusok megítélés útján rajzolódott ki a protestáns egyéniségszémény. Az exemplum más szempontból nyelvi betét volt, „előre elkészített” illusztráció, amely az ötletteremtés folytonosságát biztosította. A prédikátor az exemplumokkal képzetársításokra ösztönző gondolatcsírákat ültetett el hallgatóságában, amely az ötlet folytatásával kreatív részese lett az erkölcsi érték megteremtésében. Így a példa beszéd az ábrázolás helyett élővé varázsolta a múltba merült helyzeteket, és szempontokat is adott az élet mozzanatainak kiválogatásához. Hangulatok következményeinek megmutatásával átgondolt magatartásra készítetett.

Az exemplumokban tehát különböző mftikus rétegek keveredtek össze. A mediterrán történeti elbeszélések protestáns erkölcsi szűrőn át kapcsolódtak az Atlantikum új, kialakuló szájhagyományához. A polgárosuló tömegekben egyre inkább tudatosult a belső piac, a társadalmi munkamegosztás további fejlődésének képtelensége. A belső vallásosság megerősödését mutatták a példázatok is, amelyek tiltakozást jelentettek az abszolutista rendszerrel szemben. A reáliák módszere és az ennek jegyében említett exemplumok bizonyos társadalmi igényt elégítettek ki a 17. század elején.

Margitai életéről és munkásságáról

Margitai Láni Péter alighanem a hondorffi életmű első ismertetője hazánkban. Bár születésének idejéről nincs tudomásunk, az pontosan megállapítható, hogy 1596. szeptember 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Ez az életrajzi adat két lényeges összefüggést világít meg. Az egyik, hogy Wittenbergben Luther-hagyományokkal ismerkedhetett meg Margitai. A másik kézenfekvő feltevés, hogy külföldi tanulmányai során Hondorff nevével és munkásságával találkoznia kellett a magyar teológusnak. Hondorff ebben a nevezetes német városkában hallgatta a nagy reformátort – Margitai külföldi tartózkodásának idejétől számítva – kerek ötven évvel ezelőtt. A Promptuarium exemplorum első kiadása 1568-ban látott napvilágot a szerző halála után.¹ Margitai a közismert exemplumokat valószínűleg a mű egyik későbbi, mégpedig latin nyelvű fordításából ismerte meg.

Margitai 1598-ban tért haza német földről. 1615-ben Debrecenben lelkészkedett, majd 1617. augusztus végén választották meg a debreceni egyházmegye esperesének. Ebben az évben jelent meg „Az Isten törvényének Szentírás való magyarázatja” c. exegetikai műve. 1629 elején lett tiszántúli püspök, majd az év őszén elhunyt. Egyik művét Keresszegi Herman István tette közzé nyomtatásban 1632-ben.²

Margitai életrajzi adatai tehát két tényt valószínűsítnek: 1) a szerző ismerte Hondorff promptuáriumát. 2) Margitai munkássága hatott Keresszegi irodalmi tevékenységére.

A középkori hagyomány továbbélése és protestáns értelmezése

A középkori vallásos mesék, legendák típusaival összehasonlítva, Margitai műveiben szép számmal találhatók exemplumok, amelyek Tubach katalógusa szerint³ könnyen meghatározhatók. Az említett kézikönyv segítségével néhány tucatnyi példázatot lehet így mintegy szótárszerden felsorolni:

1. *Ábrahám és Sára* (Tubach 23): Margitai P. 1632, 154., 164. – 2. *Achan rejtett kincsei* (Tubach 42/1): Margitai P. 1621, 27/a. – 3. *Agatoklész cserépedényekből evett* (Tubach 5078): Margitai P. 1617, 107/b. – 4. *Alexander rájön, hogy nem Jupiter fia* (Tubach 149): Margitai P. 1632, () 2/b. – 5. *Ambrosius megfeddi Theodosius császárt* (Tubach 196): Margitai P. 1621, 45/b. – *Androdus és az oroszlán* (Tubach 215): Margitai P. 1617, 181/a–182/a. – 7. *Apját vagy anyját szoptató lány* (Tubach 3969): Margitai P. 1617, 278/a-b. – 8. *Augustus Caesar Heródesről: Inkább lenne disznaja, mint fia* (Tubach 2582): Margitai P. 1617, 279/b. – 9. *Curtius* (Tubach 2745): Margitai P. 1621, 68/a. – 10. *Farizeus és Publikánus* (Tubach 42/2): Margitai P. 1616, 53/a.; 1621, 93/a. – 11. *Főnix hamvából feléled* (Tubach 3755): Margitai P. 1624, 438.; 1632, 8. – 12. *Gólya segíti anyját* (Tubach 4644): Margitai P. 1617, 282/a. – 13. *Heródes Keresztelő Szent János fejét véteti* (Tubach 2830): Margitai P. 1617, 159/a.; 1617, 238/a. – 14. *Hieron és Szimonidész* (Tubach 2903): Margitai P. 1617, 41/a.; 1624, 38sq. – 15. *Isten oltalmaz az Antikrisztus ellen* (Tubach 286): Margitai P. 1624, 131. – 16. *Kain és Ábel* (Tubach 834): Margitai P. 1621, 53/b. – 17. *Kambüszész* (Tubach 2859): Margitai P. 1617, 289/b.; 1621, 53/b. – 18. *Krózus és Szolón* (Tubach 1327): Margitai

P. 1621, 50/a-b. – 19. *Mandane mítosza (álom a fiú királyságáról.* Tubach 2581): Margitai P. 1621, 148/a. – 20. *Néró megöletti anyját* (Tubach 4225): Margitai P. 1617, 279/2 279/a. – 21. *Noé bárkát épít* (Tubach 3478): Margitai P. 1624, 129. – 22. *Perillus* (Tubach 811): Margitai P. 1617, 290/b. – 23. *Polükarposz halála* (Tubach 2038): Margitai P. 1624, 28/a. – 24. *Publican madár és a kígyó* (Tubach 3658): Margitai P. 1624, 437sq.; 1632, 7sq. – 25. *Szemiramisz templomai* (Tubach 4224): Margitai P. 1617, 62/a.; 1621, 64/b. – 26. *Szodoma és Gomora* (Tubach 4459): Margitai P. 1621, 15/b., 59/a., 138/a.; 1632, 153 – 27. *Szókratész az ostoba ifjútól elszenvedí az arculütést* (Tubach 3148): Margitai P. 1617, 110/b. – 28. *Tűz nem árt Polükarposznak* (Tubach 2038): Margitai P. 1617, 88/a-b. – 29. *Vak és sánta* (Tubach 690): Margitai P. 1624, 346sq., 441sq.; 1632, 10sq.

A fenti típuslista nyilván még bővíthető, de első látásra így is azt sugallja, hogy a középkori példák a 17. században változatlanul visszakerültek a prédikációk révén az erkölcsformáló közgondolkodásba. A számos típusegyezés ellenére ez a következtetés nem felel meg a valóságnak. Igaz ugyan, hogy sok hagyományos történetecske újult fel a népi emlékezésben a reáliák módszerének hatására, de a cselekménytípusok szövegkörnyezete teljesen megváltozott. A hondorffi exemplumláncok mögött a Tízparancsolat erkölcsi rendezőelve húzódott meg. Tehát a protestáns igehirdetés a 17. században következetesebben kívánta belesulykolni a tömegekbe a belső megbékélést, mint ahogy az a reformáció előtt történt. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a vallásos tömegnevelésben a prédikátorok számára nem álltak könnyen rendelkezésre Jaques de Vitry, Heisterbachi Caesarius és mások könyvei. Hondorff promptuáriuma tömören összefoglalta ezeket a feledésbe merülő középkori forrásokat, természetesen a dekalógus tanításának megvilágítása céljából. A prédikátorok kétségtelenül távolodtak a középkor vagy a reformáció egyházi irodalmának primér forrásokon alapuló tanulmányozásától, hiszen Hondorff kézikönyve számukra feleslegessé tette az egykor szűk társadalmi körben forgatott gyűjtemények közvetlen megismerését. Margitai Péter a debreceni nyomda közművelődési elveit tette magáévá, amikor Hondorff nyomán közölte morális célú példázatait.

Az exemplumok kombinációja mint filológiai bizonyíték

Margitai lényegében háromfajta csoportba sorolható exemplumokat vett át Hondorfftól: bibliai történeteket, antik elbeszéléseket és profán mondákat. Ezeket a műfajokat szinte szóról szóra fordította latinból magyarra, némelykor viszont felettébb szabadon ültette át a történeteket anyanyelvünkre. A bibliai történetek közül a Teremtés könyvéből két alkalommal is hivatkozott az Akéda-mítosra, amely szerint Ábrahám hajlandónak mutatkozott hogy feláldozza fiát, Izsákot (M.P. 1616, 56/a; M.P. 1632, 42). Megfelelője Hondorffnál könnyen föllelhető H 1607, 313). Hasonló párhuzamoság Gideon példájában is megmutatkozik: Margitai ezt az exemplumot mind 1617-ben, mind 1624-ben említette (M.P. 1617, 88/b; M.P. 1624, 27/a). A két exemplumpárhuzam nagyon érdekes, mert kombinációik mindegyik esetben eltérőek. Mivel az Akéda-mítosz említését Krisztus ördög által való megkísértése követi az első esetben, az áldozat újjáalkotásában az Ótestamentum egyik fontos részletének exegézise éledt fel: a sátán kergette Ábrahám elé a kost.

A Gideon-téma szintén megvan Hondorffnál (8, 3–6. sor), és Margitai 1617-ben Jozafát és Ezékiás példáját kapcsolta hozzá ugyanúgy, mint Hondorff (8, 11–21). Tehát a Gideon-téma pozitív előjelű exemplumsorba került. Ehhez hasonlóan, amikor ugyanezt az exemplumot Polükarposz máglyahalála követte, Margitai bizonyította, hogy pozitív előjelű exemplumok halmozásában új és új kombinációkat lehet létrehozni (M.P. 1624, 28/a). A reáliák módszerével tehát Margitai a bibliai történeteken belül

különböző mítikus elbeszéléseket hasonlított össze a dekalógus mélyebb megértése végett.

Kedvelt példája volt Margitainak a cethal gyomrába került Jónás története (M.P. 1617, 291/a; 1621, A3/b). Hendorff tömör kézikönyvében viszonylag terjedelmesen ismertette ezt a példát (H 262, 40–51. sor), amely különben világszerte elterjedt, és számos népi elbeszélés mítikus előzménye (F 911.4. motívum; Thompson, Folktale 266.; BP 4, 107, 4. láb.). Ez az exemplum nagyon szemléletes bizonyítéka annak, hogy a Hendorfftól vett illusztratív anyagok Margitai különböző műveiben számos motívum-és típusegyeztést teremtettek.

A bibliai történetek sorában említhetem Kain és Ábel, Kám megátkozása vagy a Szenacherib mítikus elbeszélését, amely előfordul Margitainál, és megvan Hendorffnál is.⁴

Margitai exemplumainak másik műfaji csoportját képezik a görög mitológiai és az antik elbeszélések. Érdekes, hogy a kegyejlenség motívuma alapján a magyar református szerző a vendégeit kínzó Lúkaónhoz,⁵ akinek mitológiai történetét Hendorff Ovidius Átváltozások-jából merítette,⁶ Prokrusztész ágyának szörnyű példáját kapcsolta. Itt megint azonos előjelű exemplumok halmozásával a görög mitológián belül új erkölcsi tartalmat mutatott meg. Margitai egyben a hendorffi módszert is átvette, mivel illusztratív anyagában nem a görög mitológia belső és szerves összefüggései érdekelték, hanem a szimbólummá vált mitológiai elbeszélés új erkölcsi tartalommal való megtöltése. A mitológiai töredékek új kombinációi tették az ókori mítoszt protestáns exemplummá.

A párhuzamos antik példák eltérő kapcsolódásai és összefüggései fokozatosan vezetnek el bennünket a Hendorff-eredet bizonyításához. A Szemiramisz templomairól szóló exemplumot Margitai szintén kétszer említette kimutatásaim szerint (M.P. 1617, 62/a.; 1621, 64/b). Különösen figyelemre méltó a példa korábbi előfordulása. Ebben ugyanis a magyar szerző Szemiramisz templomai után felsorolta a különböző pogány bálványistenségeket: Apollót, Cerest, Dionüszioszt, Mercuriust, a trogloditák bálványait, az egyiptomiak istenként imádott égboltját, majd folytatódott a terjedelmes felsorolás a tűzimáddással.

Ez az összefüggés már tagadhatatlanul bizonyítja, hogy Margitai Hendorfftól vette illusztratív anyagát. A fent említett esetben nemcsak a Szemiramisz + bálványistenségek kombináció egyezik, hanem az ún. paneles témablokk elemeinek sorrendje is. Hendorff a bálványistenségeket ugyanabban az egymásutánban sorolta fel, mint ahogy Margitai.⁷ Kevésbé érdekes a másik kombináció, amelyben Margitai Szemiramisz templomai után azt a példát említette, hogy Isten temploma mellett az ördög kápolnát épít (M.P. 1621, 64/b–65/a). Itt a templommotívum teremtett képzettársításon alapuló bázist a görög mitológiai szint és a keresztyén gondolkozásmód összekapcsolásához.

A Hendorff-eredet további bizonyításához figyelmünket főleg az exemplumok típuskapcsolataira kell összpontosítanunk, hiszen az antik elbeszéléspéldák kapcsolódásai döntő fontosságúak. Margitai 1617-ben megjelent művében két-két típuskombináció antonimiájában nyújt igen meglepő összehasonlításra alkalmat. Ebben a példaláncolatban következő elbeszéléstípusok találhatóak: Néro anyját többször meg akarja öletni (M.P. 1617, 279/a = Hendorff 326, 25–40. sor) + Mithridatész elpusztítja családját (M.P. 1617, 279/a-b = Hendorff 327, 43–44. sor). Ezután következik az antonim példakombináció: Kimón apját eltemeti (M.P. 1617, 281/a = Hendorff 318, 5–15. sor) + Oppius koldusruhába öltöztette apját, és Sziciliába vitte Pompeiushoz (M.P. 1617, 282/a = Hendorff 318, 31–44. sor). Ez a négy egymás után következő

exemplum világosan bizonyítja, hogy *Margitai Láni Péter illusztráltv anyagainak forrása Hondorff promptuáriumum volt.*

A magyar református egyháziíró profán mondái ugyanarra a következtetésre vezetnek, mint az előző műfajokból említett példák. Margitai sajátos módon összekapcsolt pl. egy antik exemplumot egy középkori mondával. Így került egymás mellé a Agatoklész cserépedényeiről szóló történet (Tubach 5078) és a Willigis-monda (Rehermann 105).⁸ Mind Hondorff, mind Margitai egyező sorrendben említette ezt a két exemplumot.⁹

Ezután hasonlítsunk össze néhány Margitai-exemplumot a latin nyelvű Hondorff-szövegekkel! Elsőnek Androdus és az oroszlán fabuláját idézem a református szerzőtől: „Egy Oroßlan feleol azt írja Gellius; lib. 5. cap. 14: Hogy mikor egy Romai Polgar egy Bolgajat, az kinek neve Androdus vala, halalra sententiazvan, az Oroßlanyoknak veremben vettette volna Romaban. Akkor egy oereg oroßlan, az toebbek koezzuel kivalvan, az emberhez megyen, mintha i fmerkedni akarna vele, annak utanna kezdi visla modon az farkat eloette csavargatni es hizelkedven labat es kezet nyelvevel nyalogatni, es az toeb oroßlanyoktul oltalmazni. Latvan az termeßet ellen valo csudat az jelen valok az Csaßarnak-is hirre adgyak. Meg kerdi azert az Csaßar okat az dolognak az Androdu ftul, az ki illyen keppen felel: En, ugy mond, az en Uramtul valo vere feget el nem fzenvedhetnem, el fzoektem vala toele. Es mikor az kietlenben budo ftam, toertenet fzerint talalek egy nagy barlangban. Mikor azert lappangnek, azonban oda juta ez Oro fßlan, az kit latvan igen meg rettene toele. Oe pedigh hozzam koezelitvén, kezde mutogatni egyik lábát, mintha koenyergoett volna ennekem. Annak okajert, fuevet veven, hozza nyulok, es az talpabul egy nagy hegyes fa darabot vonek ki, az mely utan fuerue veres genye fség fßarmazek. Mellyet mikor szepen kinyomattam volna, az utan az Oroßlan engemet abban a barlangban, harom egeßz e fßtendeig tartot, az oe toele fogatot vadaknak job reßet megh tartvan es nekem az barlangba hozvan. De mikor az vad eletet el untam volna, az Oro fßlan tavol letiben az Barlanghbul kijoevek, es harmad napi foeldoen budo fßvan az en Uramnak fßzolgainak kezebe akadék, es igy Uramtul ide vettetem. Mo ftan azert az en reghi jo tetemenyemert fizeti megh az Oro fßlan. Ezt halvan, mindenik el csudalkozanak, es az Androdu fßnak gratiat nyertenek. Soet az Oro fßlant-is ajándékra neki adak, az mellyet az Androdus egy vékony porodzal nyakon koetven utczarol utczara hordozza. Az kik lattyak vala azert, adakoznak vala Androdu fßnak, es nagy oervendete fßfen kialtyak vala: *Ecce Leo, hospes hominis; Ecce homo, Medicus leonis.* Az az: Ime az Oro fßlan, az ember gazdája: Ime az ember, az Oro fßlan Orvo fßsa.”¹⁰

Ugyanaz a szöveg Hondorff promptuáriumának 17. század eleji latin nyelvű fordításában a következőképpen hangzik: „Romae in circo maximo cum ampli fßime venationis pugna populo da-| retur introductus e ft ad pugnam be ftiarú, inter complures ceteros Dacus| feruus viri Con fularis: Ei seruo Androdus nomen fuit. Quem vbi cõ fe-| xit leo inter omnes & corporis impetu terrifico fremitu, comi fßq; cer-| uicium fluctuantibus imman fßibus, repente qua fßi admirans fßtetit, ac de-| inde fen fßim atque placide, tanquam no fßcitabundus ad hominem acce-| dit. Tum caudam more atque; ritu adulantium canum clementer & blan|de mouet, cruraq; eius & manus prope iam exanimatu metu, lingua leni-| ter demulcet eumque aduer fßus reliquarum be ftiarum fßa uitiam tuetur. fß Omnibus non fßine maximo applau fu illud admirantibus, Ca fßar Andro-| dum accer fit, cau fßam querit, cur ille atroci fßumus leonem vni peperci fßet. | Ibi Androdus narrat, fe heri fßui, qui Africam procon fßulari Imperio obtinuo fßet iniquis verberibus ad fugam coactum, in camporum & arenarum| folitudines contes fßi fße; cumque in fßpecum quandam remotam latebro-| samque fe recondidi fßet, paulo po ft eandem fßpecum veni fßse, hunc leo-| nem debili vno & cruento pede gemitus edentem, &

murmura. Atq; illic primo quidem conſpectu ad uenientis leonis territum ſibi & pauca factum ſanimum, dixit, verum leonem introgeſſum, ubi ſe procul deliteſcentem vidiſſet, mitem & manſuetum acceſſiſſe, ſublatumq; pedem petendae o-ſis gratia ſibi porrexiſſe, ibi ſtirpem ingentem veſtigio pedis eius haerentem ſe reuulſiſſe, ſanieq; qua vulnus conceperat, expreſſa penitus ſiccaſſe, pedem atq; cruentem omnem deterſiſſe. Atque ex eo die ſe triennium totum in eadem ſpecu, eodemque victu cu leone vixiſſe, illum enim membra opiniore ex feris, quas venabatur, ad ſpecum ſibi ſugeſſiſſe, ſeg; ea Sole meridiano, cum ignis copia non eſſet, tota comediſſe. Tandem vitae illius ferina pertaſum, leone in venatum profecto, reliquiſſe pecem, vi- amque ferme tridui permenſum, á militibus apprehenſum, ad Dominum ex Africa Romam deductum, protinſque ab eo rei capitalis damnatum, & beſtiis obiectum eſſe. Verum leonem hunc, quem ſe tunc ſeparato capta quoque intelligat, gratiam nunc ſibi beneficii & medicinae referre. Haec Appion dixiſſe Androdum tradit, Atq; ideo cunctis petentibus, dimiſſum Androdum, & poena ſolutum, leonemque ei ſuffragiis populi donatum. Leonem itaq; Androdus loro tenui reuinctum, vrbe tota circum- duxit, paſſimque ab oburis aere donabatur, cum laeta acclamatione populi dicentis: Hic eſt leo hoſpes hominis: hic eſt homo Medicus leonis. Vide Gellium lib. 5. cap. 14.”

Ha összehasonlítjuk Margitai fordítását Hondorff latin szövegével, meglepőek a tapasztalt különbségek. Az egzakt forrásmegjelölés a szöveg végéről az elejére került. Az utolsó latin mondat első szavában is eltérés mutatkozik: Margitainál „ecce”, Hondorff szövegében „hic” szerepel. Margitai teljesen kihagyta azt a részletet, hogy Androdust Afrikából hozták Rómába, és fordításából a „circus maximus” említése is kimaradt. Androdus oroszlánal való találkozása, a fabula befejező része viszont tökéletesen egyezik a hondorffi szöveggel. Mind Margitai, mind Hondorff előadásában Androdus három évet tölt a hálás oroszlán barlangjában. Kétségtelenül Margitai nagyon szabadon fordított. Szerencsére az előzőleg említett típuskombinációk és exemplumsorok bizonyítják a példák eredetét.

Nyilvánvalóan a Gesta Romanorum történetei Hondorff közvetítésével kerültek Margitaihoz, mint egyebek közt a Phalaris rézökréről szóló exemplum: „Az Perillus felől-is azt olvastuk, hogy amaz kegyetlen Phalaris Fejedelemnek kedveskedjen, egy reſt bikát oentot volt, ez vegre, hogy az buenoes embereket abban rekeſtene, es tuezet rakatvan alaja ugy kenozna Phalaris. De elveve az oemeter ſegenek melto jutalmat; Mert eloeſoer-is oetet rekeſte abban az Phalaris. es meg fuettede. Az utan Phalaris-is ugyan azon Rez Bikaban rekeſtetven meg fuettedek, az ki abban fokakat meg fuetot vala. Ouid: in Ibin.”¹¹

Meglepően egyezik Hondorff idevonatkozó latin szövege Margitai fordításával: „Perillus excogitauit aeneum taurum, quo incluſi ſubditis ignibus longo & abditio cruciatu mugitum bouis imitarentur ne eiulatus ſimiles humanae voci Phalaridem tyrannum ad miſericordiam reducerent. Quod teterrimum artis ſuae opus primus artifex incluſus expertus eſt.

Phalaris quoque tyrannus eodem poſtea tauro incluſus & crematus eſt, quo alios prius ſuffocauerat. Ouid. in Ibin.”¹²

A két szöveg egymással majdnem szóról szóra egyezik, ugyanez mondható az idézőmódról. Különbösen a Perillus-témát jól ismerték és elég gyakran idézték az evangélikus-református egyházi írók.¹³ Érdekes kivételként említem, hogy Prágai András más forrását idézte, mint általában a többiek.¹⁴

Igen népszerű exemplum volt Attilius Regulus megkínzásának hátborzongató története. Margitai többször elevenítette fel műveiben ezt a szörnyű példát. Egyik alkalommal következőképpen: „Dicsiretre melto tehat, amaz Romai foe embernek, az

Attilius Regulu f nak cselekedeti, az kit mikor az Carthagobeliek huetin haza bocsatot-
tak volna az fog fagbol, i fmet viBa ment, noha nagy iBonyu kenokat kellett Benvedni.
Mert az szemeynek hejat el metelttek, es artzal az Nap fenyenek Begeztek, es Buentelen
valo vigyaza f fal oeltek megh.”¹⁵

Attilius Regulus szomorú példáját Hondorff promptuáriumban latinul éppen úgy
elevenítette fel, mint Margitai.¹⁶

Ez az exemplum rendkívül népszerű volt. Nyomat Keresszegi Herman Istvánnál,¹⁷
Szélessy Pálnál¹⁸ és Edvi Illés Pálnál¹⁹ szintén megtaláltam kutatásaim során. Attilius
Regulus rettenetes példája hatott a nemzetközi folklórra.²⁰ Nem túlzás azt állítani, hogy
a Hondorff nyomán érvényesülő nyugati polgári hatás továbbgyűrűzését bizonyítja az
említett exemplum tárgy története.

Margitai Láni Péter és Keresszegi Herman István exemplumainak tipológiai egye- zése

A hondorffi példákat Margitai sok esetben szinte változtatás nélkül vette át. Az
exemplumláncolatok egymásutánjából lehet következtetni arra, hogy Margitai szellemi
mestere Hondorff volt.

Már korábban, az egyik filológiai dolgozatomban Keresszegi Herman István példá-
zatainak az eredetét úgy próbáltam bizonyítani, hogy három ördögbeszélést emeltem
ki a hatalmas illusztratív anyagból. Az eredmény valóban meglepő volt: Keresszegi
ördögbeszéléseinek sorrendje megegyezett a hondorffi promptuáriumban lévő példák
egymásutánjával.

Margitai Péter műveiben nem fordultak elő azok az ördögbeszélések, amelyeket
Keresszegi idézett. De fellelhetők bőven bibliai példázatok, vannak antik exemplum-
láncolatok. Ha összevetjük Hondorff és Margitai illusztratív anyagát, nyilvánvalóan
arra az eredményre jutunk, hogy a szorgalmas református egyházi író a példák sorrend-
jét megtartotta. Így lehetővé válik az exemplumok eredetkérdésének bizonyítása, mint
látjuk, nemcsak egy esetben. Nem cselekménytípusok elterjedésével vagy elbeszélések
különbféle változatainak összevetésével lehet a közvetlen átadót bizonyítani, hanem
meghatározott témablokkok összevetése mutatja meg Margitai műveinek esetében a
Hondorff-eredetet. Kétségtelen, hogy Margitai könyveiben jelentős számmal fordulnak
elő hondorffi témák, de ez a tény önmagában még nem bizonyítja származásukat. A
példaláncolatok összehasonlítására van szükség a közvetlen átadó kiderítésében. Ami-
kor így bizonyítást nyert, hogy Margitai kétséget kizáróan Hondorfftól vette exem-
plumait, akkor megvilágosodik Margitai és Keresszegi szellemi rokonságának oka is.
Azért van annyi témaegyezés a két debreceni kálvinista egyházi író műveiben, mert
mindketten azonos forrásból, Hondorff sokat emlegetett kézikönyvéből merítettek.

Az alábbi felsorolás világosan mutatja, hogy a két református egyházi író műveiben
számos témaegyezés állapítható meg: 1. *Ábrahám hajlandó fiát feláldozni*: M.P. 1616,
56/a; M.P. 1632, 42.; K.H.I. 1635, 238.; 278. – 2. *Agatoklész cserépedényei*: M.P. 1617,
107/b; K.H.I. 1640, 249. – 3. *Ambrosius megfeddi Theodosius császárt*: M.P. 1621,
45/b; K.H.I. 1640, 71. – 4. *Anyját (vagy apját) szoptató lány*: M.P. 1617, 278/a-b; K.H.I.
1635, 315.; K.H.I. 1640, 800sq. – 5. *Attilius Regulus*: M.P. 1617, 161/a; M.P. 1617,
290/a-b; K.H.I. 1640, 767 – 6. *Bálványistenégek felsorolása*: M.P. 1617, 63/a–64/b;
K.H.I. 1640, 225sq., 702sq. – 7. *Bessus halála*: M.P. 1617, 289/a; M.P. 1621, 52/b–53/a;
K.H.I. 1640, 823. – 8. *Curtius*: M.P. 1621, 68/a; K.H.I. 1635, 19., 591. – 9. *Emlékeztetés
a halálra*: M.P. 1617, 108/a; K.H.I. 1640, 249. – 10. *Gedeon*: M.P. 1624, 27/a; K.H.I.
1635, 509. – 11. *Gólya anyját segíti*: M.P. 1617, 282/a; K.H.I. 1635, 315sq.; K.H.I.
1640, 233., 801. – 12. *Hieron és Szimonidész*: M.P. 1617, 41/a; M.P. 1624, 38sq.; K.H.I.
1640, 130. – 13. *Jónás a cethalban*: M.P. 1621, A3/b, 109/a; K.H.I. 1640, 408. – 14.

Kain és Ábel: M.P. 1621, 53/b; K.H.I. 1640, 508. – 15. *Kambüszész*: M.P. 1617, 289/b; K.H.I. 1640, 100. – 16. *Kám megátkozása*: M.P. 1617, 172/a; K.H.I. 1635, 471. – 17. *Lórinç és Decius*: M.P. 1617, 88/b; M.P. 1624, 28sq.; K.H.I. 1640, 381. – 18. *Lükaón megkínozta vendégeit*: M.P. 1621, 55/b–56/a.; K.H.I. 1640, 326. – 19. *Szenacherib templomai*: M.P. 1617, 62/a; M.P. 1621, 64/b; K.H.I. 1635, 14. – 20. *Szenacherib romlása*: M.P. 1632, 51; K.H.I. 1635, 413. – 21. *Szodoma és Gomora*: M.P. 1621, 15/b, 52/a; K.H.I. 1635, 28. – 22. *Thészeusz és Minótauros*: M.P. 1621, 68/a; K.H.I. 1640, 811. – 23. *Willigis*: M.P. 1617, 107/b–108/a; K.H.I. 1640, 250.

A két 17. századi magyar egyházi író munkáiban fellelhető témaegyezések mellett bizonyos különbségeket lehet megállapítani az említett illusztratív anyagokban. Margitai a hondorffi exemplumláncolatokat lerövidítette; és belőlük egyes részeket emelt ki. Ugyanakkor kevésbé volt következetes az eredeti forráshoz képest. Némely esetben egy-egy exemplum előbbre került, mint ahogy az Hondorff művében állt. Margitai nagyvonalúan a hondorffi alapeszmét, a dekálogus történelemben megnyilvánuló érvényességét kívánta bevinni a közgondolkodásba. Keresszegi viszont talán pontosabban ragaszkodott forrásához, terjedelmes exemplumláncokat vett át Hondorfftól.

Keresszegi idejében már nagyon sok hondorffi példát alkalmaztak a kor német teológusai. Ha csak a legfőbb exemplumtípusok közül említünk néhányat, amelyeket Margitai is felelevenített olvasói előtt műveiben, nyilvánvalóvá válik, hogy Hondorff promptuáriuma Nyugat-Európában az exemplumok közös nyelvét teremtette meg.

Mivel Keresszegi rendezte sajtó alá Margitai utolsó, posztumusz munkáját, nála még Margitai műveinek közvetett Hondorff-hatásaival is számolni kell.

Befejezésül megállapítható Margitai Láni Péter műveinek illusztratív anyagáról, hogy az exemplumok a történelem személyes átélésének illúzióját biztosították a hallgatóság számára, és a magatartástípusok kialakításával, azokba való beépülésével egy felújított etikai rendszer történelmi gyökereit táplálták. Az ethosz mérlegelésének és az együttélés hagyományainak az etnikumok határain túlnyúló paradigmái egy ideig hatásosan érzékeltették a hatalmi monopóliummal szemben az erkölcsi igazságszolgáltatás közösségformáló erejét, és hozzájárultak az emberben lejátszódó lelki változások evolúciójához.

JEGYZETEK

1. Brückner, Wolfgang: Volkserzählung und Protestantismus. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus. Berlin 1974, 648.
2. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Bp. 1977, 388.
3. Tubach, Frederic C.: Index exemplorum, A Handbook of Medieval Religious Tales. FFC 204. Helsinki 1969.
4. Kain és Ábel: M.P. 1621, 53/b = Hondorff 392 és 419, 2. sortól; Kám megátkozása: M.P. 1617, 172/a = Hondorff 314, 42. sortól; Szenacherib: M.P. 1632, 59 = Hondorff 114, 1. sortól.
5. M.P. 1621, 55/b–56/a.
6. Hondorff 105, 2.; 166, 50.
7. Hondorff 69–73.
8. Rehermann, Ernst Heinrich: Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts. Göttingen 1977.
9. M.P. 1617, 107/b = Hondorff 712, 32–41. sor (Agatoklész). M.P. 1617, 107/b–108/a = Hondorff 714, 35–41. sor (Willigis).
10. M.P. 1617, 181/a–182/a.
11. M.P. 1617, 290/b.
12. Hondorff 416, 28–33. sor.
13. Rehermann op. cit. p. 164sq., num. 75.; Rehermann p. 313sq., num. 70.; Rehermann p. 515, num. 1.
14. Prágai A. 1628, 293sq. Forrása: Publius Pollio VI. könyve.
15. M.P. 1617, 161/a.
16. Hondorff 413, 16. sortól.
17. K.H.I. 1640, 767.
18. Szélessy P. 1792, 476.
19. Edvi Illés P. 1, 1840, 135.
20. Bolte, Johannes und Polivka, Georg: Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm 1, Hildesheim – New York 1982, 109.

IDÉZETT FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

Edvi Illés Pál: Egy egész esztendőre szolgáló eredeti, köz-érthető keresztyén prédikációk. I–IV. köt. Pest 1840. Hondorff, Andreas: *Theatrum historicum, sive promptuarium exemplorum*. Frankfurt 1607.

Keresszegi Herman István: A hit és jóságos cselekedetek tündöklő példáiról való prédikációk. Debrecen 1635. (RMK I 644).

Keresszegi Herman István: A ker. hit ágazatiról való prédikációk tárháza. Debrecen 1640. (RMK I 708).

Margitai Péter: A mindennapi könyörgő imádságok magyarázattya. Debrecen 1616. (RMK I 464).

Margitai Péter: Az isten törvényének szent írás való magyarázatja. Debrecen 1617. (RMK I 473).

Margitai Péter: A Jónás könyvének magyarázatja. Debrecen 1621. (RMK I 512).

Margitai Péter: Az apostoli credónak magyarázatja. Debrecen 1624. (RMK I 537).

Margitai Péter: Temető prédikációk. Debrecen 1632. (RMK I 607).

Prágai András: Fejedelmek serkentő órája. Bártfa 1638. (RMK I 566).

Szélessy Pál: Huszon-három válogatott prédikációk. Pest-Pozsony 1792.

ÁKOS DÖMÖTÖR

DIE HERKUNFT DER PREDIGTEXEMPEL VON PÉTER MARGITAI LÁNI

Zusammenfassung

In dem Aufsatz über die illustrativen Erzählstoffe des reformierten Seniors Péter Margitai Láni wird der Problemenkreis des literarischen Einflusses des Werkes *Promptuarium Exemplorum* von Andreas Hondorff anhand einer komparativistischen Darlegung erörtert. Das Leben und die literarische Tätigkeit des protestantischen kirchlichen Autors des 16. Jahrhunderts macht wahrscheinlich, dass er das hondorffsche *Promptuarium* eingehend kennengelernt und ausführlich studiert hat.

In der vergleichenden Untersuchung werden die Predigtexempel nach dem Typenindex von Tubach bestimmt. Dadurch lässt die philologische Analyse das Weiterleben der mittelalterlichen Erzähltradition mit ihrer protestantischen Interpretation darstellen. Der literarische Einfluss von Hondorff ist durch die Vermittelung der Werke von Péter Margitai Láni auch in den Büchern des calvinistischen Bischofs István Keresszegi Herman zu bemerken.

TOLNAI BEKE MIHÁLY HEIDELBERGI PEREGRINÁCIÓS
ALBUMA 1592–1596-BÓL

I.

Kecskeméten, a Református Egyház Könyvtárában kis tizenhatod rét alakú, papírkötésű füzetet őriznek; jelzete: K 213. A több kéz írását összegyűjtő könyvecske 48 lapnyi terjedelmű. Kötése a múlt század végéről, vagy e század elejéről származhat. Valamikor ugyan lapszámozást is végeztek, de nem ezt használjuk a továbbiakban, mivel ez nagyon következtelen. (A tíz teljesen üres lapot a számozó többnyire jelöletlenül hagyta.) Az üres lapok egyikén – másikán tollpróba – probatio calami – látszik.¹

A kéziratban szereplő bejegyzések kronológiailag jól elkülöníthetők. Huszonkilenc közülük dátummal egyértelműen bizonyíthatóan a XVI. század utolsó évtizedéből származik. Nyolc beírás valószínűleg a XVIII. századból ered, míg az utolsó két lapra valami későbbi tulajdonos XIX. század eleji népies hangulatú dal két – két strófáját másolta, – esetleg költötte maga. A 46. oldalon pedig – talán XVIII–XIX. századi – iskolai grammatikai gyakorlat töredéke olvasható. Három XVIII. századi bejegyzés a kötet eredetére, egykori tulajdonosára, a kézirat provenienciájára és a XVI. századi beírásokra vagy az azokban szereplő személyekre vonatkozik. A 27. oldal magyar nyelvű bejegyzése így hangzik: „NB. Ezek itt, Régi Tudós Emberektől, A. 1592. irrt emlékeztető Symbolumok, *Tolnay Beke Mihály számára*. Közbe voltak kötetve, levelelként Reusner Miklós, a' 16ik Század vége táján éltt, híres Tudós Úrnak, azon nagy ritkaságú könyvével, mellynek ez a' titulussa: *Icones sive Imagines Virorum Litteris illustrium, Argentorati. 1587. J. Szakáts.*” Az fráskép és a nyelvhasználat alapján a bejegyzés XVIII. századnak látszik, azonban sajnos azonosíthatatlan maradt számunkra a beíró személy. Annyit talán föltételezhetünk, hogy protestáns kulturális környezetben tevékenykedő értelmiségire gondolunk; hiszen fölismerte és becsülte a kis kötet szellemi jelentőségét. Ezért is tartotta fontosnak különlegességére fölhívni a figyelmet, ami a későbbi tulajdonosok számára is okulásul szolgálhatott. Bejegyzőnk azonban nagyon fontos információt közöl a kézirat mostani formájának (s talán terjedelmének) kialakulásáról, miszerint az itt utólag egybe kötött és folyamatosan elhelyezett kéziratlapok eredetileg Reusner Miklós közkedvelt művének nyomtatott oldalai és metszetei közé voltak kötve. Ez az eljárás – mint arról később még beszélünk – széles körben ismert volt Európában s a magyar peregrinus diákoknál. Az is kiderül a bejegyzésből, hogy ezt a sajátos kolligátumot valamikor a későbbiek folyamán (de még J. Szakáts tulajdonlása előtt!) szétbontották. Föltehetően az eredeti tulajdonos neve, személye egyre inkább ismeretlenné fakult, a személyére, sorsára vonatkozó bejegyzések egyre inkább érdektelenné váltak az újabb tulajdonosok számára, akik becsesebbnek vélték a szép fametszetekkel ékesített könyvet, mint a kéziratot lapokat. Így elválasztották egymástól Reusner művét és Tolnai Beke Mihály peregrinációs albumát. Ma már hallatlanul kicsi az esélye annak, hogy fölleljük azt a Reusner-kötetet, amelyhez eredetileg tartozott a kézirat; így már külön – külön folytatták vándorútjukat az évszázadokban.² Így aztán föltételezhetjük azt is, hogy e beavatkozás miatt csonkán maradt ránk Tolnai albuma, amely eredetileg jóval terjedelmesebb lehetett.³ Ma már azt sem

tudjuk pontosan rekonstruálni, hogy eredetileg milyen sorrendben következtek a kéziratok bejegyzések.

A 3. oldalon latin nyelvű beírás áll: „*Titulus Libri integer est Nicolai Reusneri I.C. Icones sive Imagines Viror. Literis illustrium, quos fide et Doctrina Religionis et bonor(um) Literar(um) studia, nostra Patrumq. memoria, in Germania sertim, in integr. sunt restituta. Additis eorund. elogiis diversor. Auctor. Curante Bernhardo Jobino. Privilegio Caesareo Argentor. M D XIII.C. in 8. in 725. ex Joan Vogtii Catal pag. 578.*” E bejegyzés nem J. Szakács kezétől származik, azonban valószínű, hogy ez is XVIII. századi. Néhány új elem azért akad ebben a beírásban is. Mindenekelőtt az, hogy viszonylagos pontossággal megnevezi a Reusner-mű kiadási helyét, idejét és kiadóját. Eszerint az 1587-ben jelent meg Strasbourgban Bernardus Jobinus kiadásában. Mindezt a beíró vélhetően a kezében lévő könyv címlapjáról tudta meg, akkor, amikor abból még nem távolították el a kéziratok oldalakat. Ezt látszik erősíteni az „Additis... elogiis diversor(um) Auctor(um).” mondat is. Föltünteteti nagyságát is: nyolcadrét alakú és 725 lapnyi.⁴

Nicolaus Reusner (1545–1602) a XVI. század második felének protestáns tudományos életében kiemelkedő szerepet játszott; számos szálon kapcsolatban volt a magyar szellemi élettel. Keserű Bálint így jellemzi: „Ez a polihisztor jogtudós, aki diplomataként és professzorként a német nyelvterület majd minden jelentősebb városában megfordult, – jelentékeny hatást gyakorolt a magyar szellemi életre. Különösen a magyarországi török háborúk forrásait közreadó híres gyűjteményét használták föl sokan írónk közül Zsámbokitól Zrínyiig.”⁵ Reusner idézett művének teljes címe imígyen hangzik: *Icones sive imagines vivae litteris clarorum virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae.* A szerző válogatásával egy protestáns szemléletű kiadványt szerkesztett, ahol fölvonultatja az európai protestáns tudományosság legjobbjait Bullingertől Szegedi Kis Istvánig és Zsámboki Jánosig. A fametszetek ókori és reneszánsz költők, tudósok, reformátorok arcképét ábrázolják, melyek mindegyikéhez egy őket jellemző latin nyelvű vers járul.⁶

II.

A XVI. század utolsó évtizedének és a XVII. első évtizedeinek protestáns magyar szellemi közegében pontosan ismerjük Reusner ezen művének sajátos fölhasználását. Az irodalmias jellegű arcképcsarnok fontos dokumentatív szerepet játszott peregrináló értelmiségünk sajátos értelmiségi tudatának rögzítésében, szellemi kapcsolatrendszerének megőrzésében. A nyugat-európai könyvpiacra kialakult egy sajátos nyomtatványtípus, amely kéziratok bővítésére is alkalmassá vált a bekötött üres lapokkal. Az így keletkezett könyv alkalmas volt a peregrináló diák utazási élményeinek megőrkítésére, olykor azt naplószerűvé kerekítve, de alkalmas volt még inkább a legképzettebb, legkiemelkedőbb tudós személyiségekkel való egyenrangú szellemi kapcsolat emlékeinek megőrkítésére. *Keserű Bálint* így határozta meg e speciális forrás műfaj történeti szerepét a kor irodalom- és művelődéstörténetében: „Nagy jelentőségű e forrástípus a szellemi mozgalmak története szempontjából – különösen Közép- és Kelet-Európában, ahol a reneszánsztól a fölvilágosodásig minden új áramlat kialakulásában, fejlődésében indító szerepe volt a rendszeres nyugat-európai kapcsolatoknak, s ahol a fejlődés hátramaradottsága miatt sokáig nem voltak igazán hatékonyak a nemzetközi kapcsolatok olyan fontos publikációs eszközei mint a nyomtatásban is készülő levelezés-gyűjtemények és tudós periodikák... a tudós peregrinációnak és olyan „eszközöknek”, mint (egyebek mellett) az „album amicorum” – speciális szerepe volt a későhumanizmus európai *Respublica Litteraria* – ja megszerveződésében.” Az utazni, megismerni és

tanulni vágyó peregrináló ifjú számára a következő tanácsot adja *Matthias Bernegger*, az egyik legjelentősebb német későhumanista tudós: „Minthogy az utazás során nem a hegyek vagy a tengerek látása, hanem a neves emberekkel való együttléttel fejleszti az utazó embert – ezért a tanuló vagy fiatal tudós... minden városban elsősorban a nagy tudósok iránt érdeklődjön, őket keressse föl... Velük igyekezzen elbeszélgetni... *nekik nyújtsa át Stambuch-ját.*”⁷ Éppen az utóbbi húsz esztendő kutatása bizonyította igen meggyőzően és sok eredményt hozva, mekkora jelentősége van e Stambuchoknak a XVI. század végétől, kiemelkedőek e tekintetben Paul Kárpáti, Szentiványi Béla, Tarnai Andor, Herepei János, Keserű Bálint és Jakó Zsigmond eredményei. A XVI–XVII. század fordulóján és a néhány évtizeddel később keletkezetteket ismerjük eddig a legjobban, közöttük olyan kiemelkedően fontos személyiségek Stambuch-ját, mint az *Ujfalvi Imréné, Miskolci Csulyak Istváné*. (Ugyanezt a műfajt folytatja Szenci Molnár Albert, kicsit később Nadányi János, Kocsi Csergő István és Pápai Páriz Ferenc is.)⁸ Miskolci Csulyak Reusner bemutatott művének 1589-es bázeli kiadását használta albumként, amihez hozzákötötte ugyanazon mű 1587-es kiadását. (Talán éppen a Tolnai Bekének is meglévő strasbourggi kiadást?) Ujfalvi albuma az *Icones...1592-es* kiadása volt, a XVII. század neves földrajztudósa: *Frölich Dávid* pedig 1589-es kiadását használta ugyanerre a célra.¹⁰ A felsorolt példákban bemutatott személyek a kor irodalmának, szellemi mozgalmainak, tudományosságának kiemelkedő alakjai voltak, ezt albumaik fölépítése, tartalma is bizonyítja. Ráadásul kegyes volt hozzájuk a könyörtelen idő, megmaradtak viszonylagos vagy majdnem teljes épségben; ennek esélyét talán éppen egykori tulajdonosuk jelentékeny volta is növelte.

Tolnai Beke Mihály nem sorolható a neves kortársak közé, albuma is – valószínűleg – csak töredékben maradt ránk, azonban mégis érdemes közelebbről szemügyre vennünk, hiszen XVI. századi műveltségünk egészébe beletartozik, vele kiegészülhet egy eddig hiányos mozaik.

III.

Elérhető forrásaink alapján csak nagyon hiányos képet alkothatunk Tolnairól. *Kathona Géza* éppen csak megemlíti: „Tolnai Beke Mihály szülőhelyén Tolnán tanulhatott, majd 1591-ben állítólag Wittenbergben, de még ugyanezen évben Heidelbergben bizonyosan beiratkozott az egyetemre. További sorsa ismeretlen.”¹¹ *Szeremlei József* emlegeti őt a heidelbergi egyetemre beiratkozott magyarok között, aki a matrikula szerint 1591. december harmadikán írta alá az universitas törvényeit: „1591. dec. 3. Michael Beke, Tolnaeus, Ung.”¹² A neves kortársak közül *Szenci Molnár Albert* Naplója erősíti meg az eddigieket. Molnár 1592 májusában Wittenbergből tovább indul Heidelbergbe, ahová május 21-én érkezik meg, s ott nagy öröme már magyar diákok is vannak: „21. Maii Heidelbergam veni, cum ibi essent Matthaeus Ujfaluy, Joan. Czegledi, Tharazk, Mallendorfi, Beke.”¹³ Még azt sem tudjuk meghatározni egyértelműen, hogy meddig tartózkodott Heidelbergben. A beírások döntő többsége 1592. június – júliusi keltezésű minden kétséget kizáróan, viszont két beírás egészen kivehetően 1593-ból való; egy pedig vitathatatlanul 1596-os. Ebből arra következtethetünk, hogy Tolnai is éppen úgy járt el mint többi peregrinustársa, hazafelé készülődése előtt néhány héttel megkezdte a bejegyzések gyűjtését 1592 júniusában. Jelen ismereteink szerint azt sem tudjuk bizonyosan, hogy valamilyen előre nem látott ok miatt volt kénytelen Heidelbergben maradni, vagy itthoni tartózkodás után iratkozott be újra oda. Erre is látunk példát bőségesen, éppen Szenci Molnár esetében. Az viszont elég érthetetlennek látszik, hogy ha még hosszasan időzött Heidelbergben, miért nem emlegetik a kortársak, hiszen éppen a 90-es évek közepétől nő meg igazán Heidelberg vonzereje és áramlanak ide

tömegesen a magyar peregrinusok.¹⁴ Az 1592-es bejegyzések beszédfordulatai egyértelműen a közeli hazaindulás szándékát jelzik: „...Heidelberga patriam Deo annuente retenti...; ex Academia Heidelbergensi in Patriam redituri...” *Ludovicus Cullma* júliusi bejegyzéséből azt is megtudhatjuk, hogy Tolnai Beke alkalmi pártfogóra és útítársra talált Csehországon keresztül vezető útján ebben az előkelő úrban, aki ekkoriban a *pfalzi választófejedelem procancellarius*a volt: „...Heydelbergae scribit p(ro) comite itineris Bohemia hucusque optimo.” Később is kapcsolatban maradhatott vele, ha távozásra készülvén búcsúlátogatást tett nála. Cullma egyben azt a legmagasabb társadalmi réteget jelenti Tolnai érintkezéseiben (legalábbis albumából kikövetkeztethetően), amelyekkel kapcsolatot tartott. Nem nevezhető ez szokatlannak, hiszen sok értelmiségi kortársánál látjuk, hogy igyekeztek minél előkelőbb egyházi és világi méltóság pártfogását megnyerni tanulmányaik támogatására, vagy éppen politikai-társadalmi tájékozódás végett.

Tolnai albuma *három magyarországi diák* bejegyzését is tartalmazza. A 14. oldalom olvashatjuk:

„2 ad Corinth. 4. v. 7.

Habemus autem thesaurum hunc is testaceis vasculis: ut virtutis praestantia sit Dei, et non ex nobis. Pietate, doctrina et fide singulari praestantissimo viro Dn. Michaeli B. Tholnensi, Heidelbergae in patriam solventis; Matthaeus Uijfalvi gratae memoriae ergo scribebat.

An. reparatae salutis 1592. 29. Junii.”

Róla annyit sikerült megtudni, hogy *Ujfalvi Máttyás* 1590. március 19-én subscribált a wittenbergi egyetemen, azonban már 1590. májusában átiratkozik Heidelbergbe, 7-én jegyzi be magát a matrikulába. 1592 májusában itt éri az éppen érkező Szenci Molnár, nyilván még tovább is maradt, ezért búcsúzik beírásával a hazafelé induló Tolnaitól.¹⁵

A 17. oldalon görög és latin betűs beírás foglal helyet:

„(Aipsza gar hen kakótéti brótoi katagéraszkuszi)

Commendant virtus et benefacta bonos.

Eruditione et pietate ornatissimo viro Dno Michaeli B. Tolnensi Heidelbergae patriam Deo annuente retenti. M. Johannes Bergerus ...nensis in perpetuum necessitudinis argumentum scribebat. Anno D. M D. XCII. 28. Junii.”¹⁶

Berger Jánosról annyit tudunk, hogy „hungarus sclavus”, tehát bizonyára felvidéki származású, a sclavus alapján szlovák, neve szerint viszont inkább szász eredetű. 1586-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1589. május 6-án subscribált Heidelbergben. Igen hosszasan időzik külföldi akadémiákon, hiszen 1592-ben már a hatodik esztendőt tölti. Magasabb szintű képzést kapott, hiszen 1591-ben Heidelbergben *elnyeri a magister artium* címet.¹⁷ Későbbi pályájáról annyit tudunk, hogy hazatérése után 1625-ben Szepesszombatban volt lelkész.¹⁸

A 32. oldal bejegyzése is magyarországi diáktárstól származik:

„Medullam non corticem

Eruditione ac Pietate insigni Dno. Michaeli Beke, in perpetuum aeternam amicitiam...scribebat Joh. Mallendorffius Transsilvanus Heidelbergae, 27. Junii AD 92.”

Mallendorf János 1589 január 27-én iratkozik a heidelbergi universitásra.¹⁹ A matrikula szerint „Apoldinus”, vagyis Nagypoldra való erdélyi. Itt találja 1592 májusában a Heidelbergbe érkező Szenci Molnár Albert Ujfalvi Mátéval és Tolnai Bekével.²⁰ 1592 nyarán még nyilván nem tervezte hazautazását, ezért írt ő is Tolnai Beke albumába; azonban további életútja ismeretlenbevész előttünk.²¹ Berger 1586-ban iratkozik be Wittenbergbe, 1589-ben távozik Heidelbergbe; Ujfalvi 1590. márciusától időzik mindössze május elsejéig Wittenbergben és indul hamar tovább a helvét irány-
22

zatú Pfalzba. Valószínű, hogy nem egyéni szeszély magyarázza ezt, hanem konfesszi-onális magatartásuk. Éppen ebben az időszakban izzanak föl Szászországban a kedélyek a Formula Concordiae kérdésében, s az intoleráns lutheránus álláspont látszik győzedelmeskedni. *Aegidius Hunnius és Georgius Mylius* I. Keresztély 1591-ben történt halála után fölülkerekedik; 1592-ben már nemcsak az egyetemről, de még az országból is eltávolítják a konfesszionálisan szemben állókat.²² Augusztus végén ki is zárják a makacskodó magyar ifjakat, akik átiratkoznak Heidelbergbe.²³ Nagyon is meglehet, hogy Ujfalvi és Berger is erre a sorsra jutott volna maradásával; távozásukkal azonban elejét vették az érlelődő élesedő összecsapásnak. A jelek szerint valamilyen kryptokálvinista tájékozódás volt konfesszionális álláspontjuk; Bergernél emellett szól még akár szlovák, akár szász származása.

IV.

A továbbiakban megvizsgáljuk az album más bejegyzéseit. Indokolt ez azért, mivel kis terjedelmű Stammbuch a Tolnaié, de bepillantást ad műfajának sajátosságaiba; másrészt az efféle bejegyzések csak ritkán publikáltak. A beírások többsége heidelbergi professzorok tollából származik, jóval kisebb része az itt tanuló különböző nemzetiségű (holland, francia, angol, német) diáktársak bejegyzése, míg két esetben itteni német értelmiségiek – világi és egyházi – sorait olvashatjuk.

A 2. oldalon: a felső négy sorban török nyelvű szöveg olvasható. Átírása és olvasata:
 „amin birabja yasu^c al – masih
 tahiya anta wa ahl bitik
 saytan sarı xoyr suratinde
 gösterür.”²⁴

Alatta újabb négy sornyi szöveg görög nyelvű idézet Ptolemaiosz Megalész Szüntakszeosz című művének 5. könyvének 17. caputjából:

„Hekaton kai hebdomékontaplaszion hara heggiszta to tu héliu tész gész”
 Alatta áll a latin dedicatio: „Haec in gratiam Dni Michaälis Beke Tolnaei Ungari scribebat M. Iacobus Christmannus Heidelbergae 24 Iunii Anno 1592.” Itteni professzor volt *J. Christmann*, orientalisztikát tanított.²⁵

A 4. oldalon bibliai idézet a választott szimbólum:

„Hebr. 13. 14.

Hic incerta mihi est, aeternam quaero sedem.

Heidelbergae scribebam Lamberi Ludolfus Pithopoeus,

Dauentriae, 29. Junii, anno Christi 1592.” A bejegyzőről csak annyit sejtethetünk, hogy deventeri hollandus volt. Az 5. lapra az egyetem egyik büszkesége, a nemzetközi hírnő *Franciscus Junius* írta tudósan hosszú és bilingvis ajánlását intarzaszerűen elhelyezett görög szavakkal:

„Nostrum politeüma est in coelis,
 non hic politeüómetha, sed magis
 a Domino hapodémészmetha. O beatus
 mentes quae suae hapodémiász consciae
 contendunt ad Dominum, et hic
 in terris coeleste illud suum
 politeüma animo, sermone, facto
 modis omnibus totisque viribus meditantur.

Fr. Junius scripsi discessurus Heidelbergae, die XII. Junii M D XC II.”²⁶ Ez jól mutatja, hogy az album amicorum-ok bejegyzéseinek jelentős része rutinszerű sablon szabályai szerint készült; a neves professzor még Tolnai Beke nevét sem foglalja ajánlásába. Aligha tételezhetünk föl a sorok mögött elmélyült, szoros kapcsolatot, inkább a tudós fölényes tudásának, műveltségének egy darabkáját adja a sok távoli tanítvány egyikének. A következő bejegyző a 6. lapon az egyházi érelmiség szerényebb rangú képviselője, parókiája valahol a Duna forrásvidékére helyezhető:

„Viuit toti funera virtus.

Haec Clarissimo et ornatissimo Dno Michaelis Beke in perpetuam rei memoriam scripsit M. Thomas Georgius Penicillus parrochus in Thonouaschingen, ubi fluius ille longe celeberrimus Danubius, trahit originem.

14. Julii Ad. 1592.

Alium silere quod voles, prius sile.”

A 8. lapon szereplő bejegyző a protestáns vándorhumanisták közé tartozik. A katolikusnak született francia *Jules Pacius* jogi doktorátusát Padovában szerzi, reformátussá válása után beiratkozik a heidelbergi egyetemre, majd visszatér hazájába.²⁷

A jól ismert sententiát írja Beke albumába:

„Initium sapientiae est timor domini.

J. Pacius a Beriga scribebat Heidelbergae, 28. Junii, 1592.” A szerényebb világi értelmiséget az ismerősök közül az esslingeni iskola igazgatója képviseli:

„Fac deus, ut fiam sapiens, bonus a..., nisi tu dederis, ...nemo dabit.

M. Nicolaus Fennius Fraçus Scholae Esslingensis moderator scribebat recordationis ergo, Esslingae Calendis Julii 1592.”²⁸

A 16. lap beírója sokrétű kapcsolatban volt a magyar szellemi élettel. *Reuter Quirinus* 1579 végén Duditth Andrással került kapcsolatba; 1580-ban Breslauba érkezik és két esztendeig Duditth barátjaként házának vendége lesz. 1582-ben hívta vissza Heidelbergbe D. Tossanus.²⁹

„Solatur conscientia et finis.

Helou bion ton ariszton, édün dé szünétheia pojeszei.

Ornatiss. Dn. Michaeli Beke Pannonio, benevolentiae et

memoriae gratia scripsit M. Quirinus Reuterus, Colleg.

Sapientiae Heidelb. III. Calend...Ao. M D XCII.”

A következő professzor *Jakob Kimedontius*, aki maga is a Collegium Sapientiae neveltje, Ursinus tanítvány. Ugyanitt lesz ószövetségi professzor.³⁰

„Nil desperandum Christo duce et auspice Christo. Qui me sequitur, ait ipse in Euangelio, non ambulabit in tenebris. Jacobus Kimedon. S Theol. D. et professor in Academia Heidelbergensi, scripsi 27. Jun. 1592.”

A 19. lap beírójáról sajnos nagyon keveset sikerült megtudni, pedig 1596-ból származó sorai bizonyítják Tolnai Beke maradását, vagy újbóli visszatérését. Az angol diáktárs neves londoni orvos fia lehet, *Thomas Gale* (Galerus), aki 1597. január 18-án lép be a londoni orvoscéhbe.³¹

„In Gratiam Dni Michaelis Beke Tolna Unagri ex Academia Heidelbergensi in Patriam redituri scribebat S. B. Thomas Galerus Collegii Cantabrigiensis quondam. Bonorum sunt ipsi a pueritia portarum jug. Jehovae.

Anno 1596. III Calend...”

E sorokból az is világos, hogy 1596-ban Tolnai megint hazafelé készülődhetett, hiszen ilyenek tünteti föl Galerus: in Patriam redituri. A heidelbergiek másik Európaszerte ismert s a magyarok körében nagyon népszerű exegetája: *David Pareus* latin és görög sorokat ír a 20. oldalra:

„Regula vitae Christianae

Megász poriszmosz é euszebeia met autarkeiász

Nihil n. intulimus in hunc mundum uidelicet neque quisquam hinc auferemus: sed habentis victum et unde vestiamur contenti erimus.

In gratiam D. Michaelis Beke Tolnaei Ungari ex Academia Heidelbergensi in patriam redituri scribebat.

M. Daudid Pareus, Collegij Sapientiae, quod est Heidelb. Inspector. III. Calend Julias XCII.”³²

A „quod est Heidelb. Inspector” szavak mutatják, hogy még éppen professzori kinevezés előtti időben járunk. A 21–22. lapon ugyancsak hírneves professzor-társak folytatják a sort. *Janus Gruterus* a kései protestáns humanizmus egyik európai hírdő képviselője. Az antwerpeni polgármester fia Cambridge, Leyden egyetemén után német városok iskoláiban tanít, majd 1591-ben kerül Heidelbergbe, a Bibliotheca Palatina-ba; éppen 1592-ben lesz a historia rendes professzora.

„Non est beneficium quod in quemquam mittitur.

Scribebam memoriae causa Janus Gruterus

Heidelbergae, die XXV. Junij M D XCII.”

A hugenotta svájci franciának sokat kellett vándorolnia, amíg védelmet talált az oltalmazó protestáns környezetben. *Daniel Tossanus* (Toussain) bázeli, párizsi, orléans-i tanulmányokat folytat, majd Ferrarába utazik. Éppen, hogy sikerült elkerülnie az 1572-es véres lakodalmat; szerencse és jóakarát segítette ebben. III. Frigyes pfalzi választófejedelem hívja meg udvari papjának, IV. Frigyes pedig a heidelbergi egyetemre invitálja.

„Chrysostomus exponit illud pauli: Nemini nequam debeatis, nisi utinam diligatis.

Hoc debitum semper quidem...uerum in hac vita omnia persolui nequit...nihil debeat in laude ponimus: in caritate, hos demum beatos... dicamus, qui semper debeat.

Daniel Tossanus ver. Diuini Minister Heidelbergae.

27 Junij. 92.”³⁴

Tolnai Beke bizonyára fokozottabban érdeklődhetett a medicina iránt s gyakrabban látogathatta az ilyen előadásokat. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy négy orvosprofesszort keres meg albumával. *Theophilus Maderus* bilingvis beírásához zsolttáridézetet használ jelmondatként, a 37. psalmusból idéz:

„Psal. 37.

Apokalüpszon prosz kürion tén odon szou, kai élpiszon ép autón, kai autosz poiészei.

Tehophilus Maderus Medicinae Doctor ac professor physicae in Academia Heidelbergensi haec in gratia. S. Michaelis Beke Tolnaei Ungari scripsi Heidelbergae a.d. III. Kal. Julius, anno XC II.”³⁵

Lucovicus Gravius régi heidelbergi neves orvoscsaládból származott. Tanulmányait is itt fejezte be, 1571-től végzett gyakorlati orvosi munkát, de mellette tudományát is művelte. IV. Frigyes pfalzi választó udvari orvosa volt.³⁶ A 26. lapra teszi bejegyzését:

„Seneca.

Amabilis eris Deo, ubi in hoc eum imitaberis, ut velis prodesse omnibus nocere nemini.

Ludouicus Grauius Med. doctor et profess., Heijdelbergensis Acad. scribebat 29. Junij Ao. 92.”

A 42. lap bejegyzője noha saját korában neves orvosprofesszor volt, az utókor mégis főként klasszika-filológusként, s a nevezetes Prosodia szerzőjeként tartotta számon *Henricus Smetiust*. Flandriai születésű volt; löweni majd rostocki és heidelbergi egye-

temi évek után 1561-ben Itáliában szerzett orvosi végzettséget. Hazájába visszatérve Antwerpenben praktizál. Már III. Frigyes megnyeri udvari orvosának, majd Johann Casimir pfalzi gróf háziorvosa Neustadtban. 1585-től egyike a heidelbergi orvosprofesszoroknak.³⁷

„Nihil est ab omnis Parte beatum

Quidquid agas, prudenter agas et respice finem.

Henricus Smetius Med. Doctor et professor ordinarius Heidelbergae, 29. Junij An 1592. scribebat.”

A negyedikük *Johannes Opsopoeus*. Pfalzi származású, itt is tanult. Egy ideig korrektor volt nyomdákban; majd Frankfurtban, Párizsban orvosná képezte magát. Nagy utazást tett Hollandiában, innen tért vissza Heidelbergbe.³⁸ Bejegyzése a 43. lapon latin-görög nyelven mondja el ugyanazt.

„Pán to polú té füszei polémion

Omne nimium naturae inimicum.

Johan. Opsopoeus medicus doctor et professor Academiae Heidelberg. die 29 Junij ao. 1592.”

A következő bejegyzést csak igen nehezen tudjuk értelmezni jelen ismereteink szerint, noha a beíró kora tudományosságának jól ismert személyisége. A svábföldi születésű *Jacobus Heerbrand* Wittenbergben még Luthert és Melanchtont hallgatta, a hebraisztikában és exegézisben mélyedt el. 1550-től városi pap Herrenbergben, majd superintendens. A vallásháborúk alkudozásaiban az Interim képviselője; 1551-ben más württembergi teológusokkal együtt részt vesz a tridenti zsinaton. 1560-tól Badenben tevékenykedik, ahol generális superintendens lesz Pforzheimben. 1590-től Tübingenben az egyetem professzora és kancellárja. Konfesszionális álláspontját az egyezkedő, türelmes eklekticizmus jellemezte, filippista elveket és gyakorlatot követve.³⁹ Beírása a 30. lapon igen szűkszavú; Pál apostol Timotheushoz frott levelének részlete:

„I. Timoth 4.

Pietas ad omnia utilis, promissiones habemus, non praesentis tantum, sed etiam futurae vitae.

Jacobus Heerbrandus D. praepositus et Cancellarius unv. Tübingen.” Mindebből nem derül ki a dátum, helyszín, s az hogy milyen nexusban lehetett vele Tolnai Beke. Csak arra gondolhatunk, hogy *megfordult Tübingenben is*. Ezen sorok mögött sem állhatott mélyebb ismeretség, hiszen Heerbrand még Tolnai nevét sem foglalja beírásába. Bármily izgalmas szellemi mozgalom hőse Heerbrand, vagy a 34. lap beírója: *Petrus Calaminus*; olyannyira torzó előttünk Beke Mihály életútja, hogy e részinformációk alapján felelőtlen fantáziálás lenne akár Calaminushoz, vagy Heerbrandhoz fűződő mély szellemi – konfesszionális kapcsolat föltételezése. Esetleges *affinitást*, vagy *udatos érdeklődést* föltételezni irántuk: ez talán elképzelhető. Pedig Calaminus valóban a kor értelmiségi elitjéhez tartozott. A sziléziai származású tudós Dudith Andrással volt szoros kapcsolatban; az 1570-es években házában volt nevelő. Maga is melanchtoniánus lévén, gyakran voltak összetűzései az intoleránsabb lutheri álláspont embereivel. 1590-ben hívták meg professzornak Wittenbergbe, amikor a filippisták tényreése akkor még ott is biztatónak látszott. Itt éppen Melanchton: *Loci Communes* című művének kommentáló előadásával vált igazán népszerűvé. Azonban csakhamar kedvezőtlenre fordult körülötte a szellemi klíma és a heidelbergi professzorságot választja. Itt éri őt Tolnai Beke és albumának 34. lapjára kér tőle bejegyzést.⁴⁰

„Omnibus in reb. feliciter omnia cedent: Si statues finem principiumque Deum.

Petrus Calaminus scripsit Heidelberg. mense Junio A. 92.”

A 36. lap rendkívül nehezen kibetűzhető beírása azért érdekes, mert megint *wittenbergi kapcsolatot* mutat, másrészt pedig ez egészen világosan 1593.

„Candidisso. juveni Dno. Michaeli Beke Tholneo Europe benevolo gratia scripsi.

J. T. Tomas F/?/ ammekus Coll. Vittebergensis

Lib. Act. S. Rex Jesus medicus ...Christi...

Anno 1593.”

Ludovicus Cullmann, a pfalzi választó prokancelláriusa, Tolnai Beke még csehországi utazásából ismert pártfogója a 37. lapra róttá jól olvasható sorait:

„Male se res habet, cum quod virtus effici debet, id tentatur pecunia. Cic. lib. 2. off. Turpiter igitur faciunt, qui ea ad gratias tenentur accepta pecunia faciunt... Ludouicus Cullmann LL. D. pro tempora Elect: Palat. Procancellarius. V. Cal. Julij. Ao. MDXCII. Heydelbergae scribi pro comite itineris Bohemia hucusque optimo.

Simo Stenius is a melanchtonianusok táborához tartozott. Szászországban született, majd Leipzigban és Wittenbergben tanult. Tanít a budisini gimnáziumban, majd Torgauban; 1579-től a pfalzi Neustadtban a gimnázium igazgatója. Figyelemmel kíséri és maga is konzulense az ekkor itt készülõ fontos filippista kiadványnak: a neustadti bibliának. Heidelbergbe megy, ahol négy professzori állást is betölt idõvel: etika, történelem, görög nyelv, végül oratoria és poétika. Keze frását a 38. lap õrzi.

„Sunt multi, qui te damnant, doctissimi pauci In terris, tibi quis sint pietate pares.

Simo Stenius scripsi Heidelbergae 24 Iunij A. 1592.”

A 40. lap bejegyzõje *Johannes Calvinus Wetteranus*, aki jogászprofesszora volt az universitásnak. A Wetteranus nevet azért használta, hogy így elkülöníthetõ legyen a „nagy Calvintól”. Wetterau ellatinosított alakját használta megkülönböztetõ jelzőként: itt született.⁴²

„Fortis athleta fuit Christi; sed caesus iniquus Zwinglius: hoc pontifex male sana dabat.

Alétheia pandamator. Jehova clypeus meus Johan. Calvinus Wetteranus scribebat Heidelbergae 3. Calend. Julias Ao. 1592.

autoszkhediaszti!”

A legutolsó szó (jelentése: rögtönzésszerűen!) mutatja, ez is „automatikus bejegyzés”.

Késõbb valaki jónak látta (valószínûleg a XVIII. században) odaírni, nehogy bárkit is megtéveszsen a látszólagos névazonosság: „Nem az boldog emlékezetû Calvinus János írása nemis aban az idõben ilt.”

Az album utolsó korabeli bejegyzése a 41. lapon foglal helyet. Kalligrafikus betûi, gondos írása a bejegyzõ foglalkozására utalnak. *Hieronymus Commelinus* korának tudós tipográfusa volt. Dovayban született, Heidelbergben nyitott nyomdát. Mivel igen jól képzett szakember volt a latin és görög nyelvben, számos antik auktor kiadása fûzõdik a nevéhez.⁴³ A görög nyelvû sententiat maiusculával írja az elsõ sorba, majd alá kerül a bejegyzõ neve és a dátum.

„ALÉTHEIA PANDAMATOR

Hieronymus Commelinus szümbolon apposui XXV. Junij 1592.”

Áttekintésünk végére érve rendkívüli eredményrõl nem számolhatunk be. Kutatásunk jelenlegi szintjén néhány fénysugár oszlatta a Tolnai Beke Mihály személye, életútja, kulturális kapcsolatai körüli homályt; kissé pontosabban ismerjük e századvég néhány magyar peregrinusának pályafutását, értelmiségi kapcsolataikat. Olyan korokban, ahol az értelmiség csak rendkívül vékony réteget jelent, ott a jelenleg kisebb

fontosságúnak látszó részmozzanatok is nagyobb szerepet kaphatnak tágabb összefüggésrendszerbe illesztve. Bár Tolnai Beke és a többi magyarországi diáktársa – eddigi tudásunk szerint – nem lesz a kor vezető, de még kiemelkedő értelmiségévé sem, azonban legalább azzal számolnunk kell, hogy az európai protestáns műveltség akkori legjobb műhelyeiben forgolódtak, kultúráját, szellemiségét jelentős részben elsajátíthatták, s ezen kultúra magyarországi honosításában, terjesztésében maguk is tevékenykedtek. Munkatársai voltak annak a szellemi fejlődésnek, amit magyarországi reneszánsz kultúrának nevezünk.

JEGYZETEK

1. Itt mondok köszönetet *Adorján Imréné* könyvtárvezetőnek (Kecskeméti Református Egyház Könyvtára), aki munkámban mindvégig önzetlenül segítséget nyújtott.
2. Nicolaus Reusner műve még ma sem számít kivételes ritkaságnak legnagyobb könyvtáraink anyagában. A három legnagyobb budapesti könyvtárban (Országos Széchényi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár, Egyetemi Könyvtár) éppen *egy tucatnyi* van különböző XVI. század végi kiadásából. Az OSZK hat kötettel, az Akadémiai Könyvtár öt, az Egyetemi Könyvtár pedig egy példánnyal rendelkezik. Közülük hat 1589-es kiadású (bázeli kiadótól), három 1590-es (strasbourgi kiadótól), míg másik három 1587-es kiadású *Bernardus Jobinus* gondozásában Strasbourgból. Közöttük találunk kettőt, amelyek a Tolnai Beke példányához hasonlóan „belőtt” lapokkal készültek és tulajdonosuk mindegyiket Stambuch-nak szánta. Egyikük gazdája egy J. Schreccius nevű német, aki 1590–92 között Altdorfban tanult; a másik tulajdonosa magyar, aki 1598–1599 között az oderai Frankfurtban kérte professzoraitól és diáktársaitól a bejegyzéseket. Az OSZK tulajdonában lévő *Emblemata...c.* Reusner-kötet (Francofurti, 1581.) szintén „belőtt” példány az emblémák közé kötött üres lapokkal, azokon számos XVI. század végi tübingeni bejegyzéssel. Amolyan félbemaradt album amicorum ez a kötet is. (Mindez arra figyelmeztet, hogy Reusner művei közül nemcsak az *Icones...* válhatott peregrinációs albummá, hanem az *Emblemata...is.* De arra is fölhívja a figyelmet, hogy a magyar peregrináció kutatásnak érdemes lenne az ország valamennyi könyvtárában föllelhető Reusner-köteteket számba venni, hiszen minden okunk megvan azt föltételezni, hogy a peregrinus- és Stambuch- vadászat itt sikerrel kecsegtethet.) A tucatnyi budapesti Reusner-kötet között találunk több olyat, amely *colligatum*: Az *Icones...* két különböző kiadását köttette tulajdonosa (vagy már a kiadó?) egy darabba.
3. Nyilván ezekhez (a fent említett budapesti Reusner-kötetekhez) hasonló volt Tolnai Beke könyve is.
4. Az *Icones...* 1587-es strasbourgi kiadásának két változata is volt *Bernardus Jobinus* gondozásában. A különbség közöttük árnyalatnyi: egyikük közli az előszó után Hieronymus Treutlerus sziléziai költő Reusnerhez intézett ódáját (Akadémiai Könyvtár, Ráth 1861.), a másik nem (ugyanott, RMÍr. IV. 295.). Amennyiben hitelt adunk a Tolnai Beke albumába bejegyzett információknak, hogy a könyv eredeti terjedelme 725 lapnyi: az csak úgy képzelhető el, ha itt is *colligatumot* feltételezünk: az *Icones...* 1587-es kiadásához hozzákötötték egy másik változatát, esetleg valami más (véltetően Reusner) művet. Erre találunk példát más magyar kortársnál is: ugyanígy járt el *Miskolci Csulyak István*, az 1589-es bázeli kiadást köttette egybe (vagy már így vásárolta) az 1587-es strasbourgival. A kettő együtt – benne a hozzákötött üres lapokkal – már testes kötetté duzzadt. Így történhetett ez Tolnai esetében is. (vö: Jakó Zsigmond: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma, in: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus X–XI. Szeged, 1971. 62.) Az OSZK Ant. 6452. jelzetű *Icones...e* is ilyen: az 1589-es és 1590-es kiadást köttették egy darabba.
5. Keserű Bálint: Ujfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék,” in: *Acta...* 1969. Szeged, 12.

6. Az 1587-es kiadás 97 arcképet tartalmaz, illetve közli mindegyik mellett a kíséző elogiumokat. Néhányat emelünk ki ebből az arcképcsarnokból: Vesalius, B. Rhenanus, C. Pellicanus, Erasmus, Bullinger, Agrippa v. Nettesheim, Prágai Jeromos, Savonarola, U. v. Hutten, Zwingli, Calvin, J. Hus, Oecolampadius, L. Lavaterus, M. Bucer, Luther, N. Copernicus, O. Lassus, Ph. Melanchton, R. Agricola, R. Gualterus, S. Munsterus, Paracelsus, W. Musculus, valamint az egyetlen magyar: J. Sambucus. (Más kiadásokban Magyarországot Szegedi Kis István képviseli.) A bázeli kiadásokban nagyobb szerepet kapnak az olasz reneszánsz képviselői.
7. Keserű, 1969. 4.
8. Paul Kárpáti–Szent-Iványi Béla–Tarnai Andor: Das Stammbuch von Michael Rotarides. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung, Berlin, 1965. 214–230. Robert – Richard Keil: Die deutschen Stammbücher des sechszehnten bis neunzehnten Jahrhunderts, Berlin, 1893. Herepei János: Tállyai Putnoki János emlékkönyve, in: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Bp.– Szeged, 1965. 146–160. Keserű Bálint: Ujfalvi Imre és a magyar későreneszánsz, in: Acta...1968. Szeged, 3–16. uő: Ujfalvi Imre és az európai..., Acta..., 1969. 3–45. és még Jakó Zsigmond: Acta... 1971. 59–73.
9. Jakó: 62.
10. Keserű: 1968.: 5–6, és uő: 1969.: 3–6. Kovács Sándor Iván: Várad-Velence-Medvevár, in: Pannoniából Európába, Gondolat, Bp. 1975. 32–35. és uő: Dante ismeretének nyomai a régi magyar irodalomban Janus Pannoniustól Frölich Dávidig, im: 51–52.
11. Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből, Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 45, 200. Kathona Frankl, F. Bartholomaeides, Weszprémi István, J.S Klein, Fr. Teutsch munkáira támaszkodik megállapításainál.
12. Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből, Sárospataki Füzetek, 1862. 560.
13. Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai, Kiadta: Dézsi Lajos, Bp. 1898. 8.
14. vő: Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról, OSZK Évkönyv, 1980. 243–347. Klny. is.
15. Szeremlei, 1862. 560., Szenci Molnár...1898. 8: „21. Maii Heidelbergam veni, cum ibi essent Matthaeus Ujfaluy, Joan. Czegledi, Tharazk, Mallendorfi, Beke.” Gustav Toepke: Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1870. Bearbeitet und herausgegeben von – zweiter Theil... Heidelberg, 1886. II. 147. A három magyar peregrinusra vonatkozó adatok föllelésében (Ujfalvi, Berger János, Mallendorfius János) nagy segítséget kaptam *Ritoókné Szalay Ágnes*től (Akadémiai Könyvtár), amiért itt mondok köszönetet.
16. A továbbiakban minden görög nyelvű szöveget *Olajos Terézia* olvasatában és fordításában közlünk (JATE, BTK Ókortudományi és Klasszika-Filológiai Tanszék), amely segítségért itt mondunk köszönetet. Magyar fordítása: A gonoszságban hamar öregszenek az emberek.
17. Szeremlei, 1862. 560., wittenbergi és heidelbergi immatrikulációjáról: Toepke, 1866. II. 443., a magister artium elnyeréséről: ugyanitt 469.
18. Szepesszombati lelkészségét bizonyítja az RMNY 1479-es tétele.
19. Szeremlei, 1862. 560.: „1589. jan. 27. Johannes Rodnerus, Musnensis Transylvanus; Johannes Mallendorfius, Apoldinus, Transylvanus.” Weszprémi István: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia, Bp. 1970. IV. 985. és Toepke, II. 142.
20. Dézsi, 1898. 8.

21. Mallendorfius lelkész családból származott, apja az a Mallendorf János, akinek nevével gyakran találkozunk a század utolsó harmadának erdélyi protestáns szellemi-konfesszionális mozgásaiban. Meglehető konfesszionális nyitottság, mondhatni liberalizmus jellemezte megnyilvánulásait. Egyszer a trinitas fogalom volt előtte kétséges jelentésű és unitárius szimpátia gyanújába keveredett; az 1590-es nagyszobeni zsinat pedig kryptokálvinizmussal gyanúsította: sőt e gyanú erőlyes cáfolatát követelték tőle és biztosítékokat kértek ennek kizárására. A sajátosan sokrétű és különböző irányzatokat fölmutató erdélyi konfesszionális viszonyok sokféle eszmei kihívást jelentettek; id. Mallendorf János pedig több áramlat iránt mutatott affinitást, s nehezen akarta elfogadni bármelyik irányzat merevedő orthodoxiáját. Nagyon is meglehet, hogy a junior Mallendorf ismerte e családi konfesszionális magatartást s ez mintául szolgált önmaga tájékozódása és magatartása számára. (Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig, Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 50, 67, 95.)
22. vö: Keserű, 1969. passim, Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555–1613. Halle/Saale 1941. 105–127., Zoványi, 1977. 358–360. Lampe/Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania, Trajecti ad Rhenum, 1728. 329–331. „Quin etiam ex Academia Wittenbergensi, eodem illo tempore, Studiosi Nationis Hungariae, Singularem Aegidii Hunnii et Gregorii Mylii versutia, qui Principem Saxoniae eo investigaverant, ut omnes scientiae de ubiuitate carnis Christi contradicentes, non solum ex Academia sed etiam tota Saxonia remouerentur, proscripti ac relegati fuerunt.”
23. Szabó, 1941. 120–127, és Lampe/Ember, 1728. 330.
24. Itt mondok köszönetet a török szöveg fordításáért *Berta Árpádnak* (JATE, Orientalisztikai Tanszék). Megállapítása szerint azt egy jó iszlám műveltséggel rendelkező egyén írta, sok arab szót használt. Magyarul: „Bízzál Istenben és Jézusban, a Messiásban (Üdvözet néked és a könyv népének.) A gonosz sátán jó alakban mutatkozik.”
25. Jakob Christmann (1554–1613) a Collegium Sapientiae-ben folytatott tanulmányokat. 1602-ben rektor, 1608-tól az arab nyelv professzora. Allgemeine Deutsche Biographie (továbbiakban: ADB) IV. 222.
26. A beírásban szereplő görög szavak magyarul: kormányzás, politikában (a közügyekben) részt veszünk, távol vagyunk, távollét, állam. Franciscus Junius (du Jon, 1545–1602) francia származású volt, Lyonban tanult, majd Genfben. 1565-ben eltávolították az antwerpeni protestáns gyülekezetből, ezért Heidelberg mellett Schönauban lelkész lesz. 1573-ban hívta Heidelbergbe a választó. ADB XIV. 734–736.
27. Pacius Jules (1550–1635) 1585-től 1594-ig Heidelbergben jogászokodik. Nimes-ben, majd Montpellier-ben lesz rektor, jogot tanít. 1616-tól jogprofesszor lesz Valence-ban. (Nouvelle Biographie Générale, Paris, 1865. 39. 19–20.)
28. Tolnai Beke albumát később (talán többször is) körülvágták, ez sok helyütt rongálta és kivehetetlenné tette a lapszélékre került betűket. A bizonytalan olvasatok többsége innen származik.
29. Reuter Quirinus (1558–1613) pfalzi református teológus. 1573-ban subscribált a Collegium Sapientiae-ban, 1590-től lesz ugyanitt tanár; 1602-től az Ószövetség professzora lett. ADB XXVIII. 328–329.
30. Jakob Kimedontius (1550–1596) a heidelbergi egyetemen végezte tanulmányait. 1589-ben lesz ugyanitt az Ószövetség professzora. ADB XV. 740–741.
31. Th. Gale (Galerus, 1505–1587) angol orvos. Dictionary of Nation Biography, Oxford University Press, VII. 814.

32. A görög szöveg fordítása: Nagy nyereség a megelégedettséggel együttjáró istenfélelem (kegyes hit). David Pareus (Wängler, 1548–1622) egyike volt azoknak a protestáns német tudósoknak, akik rendkívül nagy hatást gyakoroltak a magyar szellemi életre. Sziléziából, Frankensteinből származott. Lutheranusnak született, majd reformátussá vált. Hatalmas exegetikai és elméleti munkát végzett, a századforduló és a XVII. sz. első évtizedei irenikus mozgalmanak kulcsfigurája. Magyar tanítványok sokasága követte elveit. ADB XXV. 166–169 és G. Brinkmann: Die Irenik des David Pareus, Hildesheim, 1972.
33. Jan Gruter (1560–1627) egyetemei elvégzése után Rostockban és Wittenbergben tanít. Itt Plautus és Apuleius szövegkiadásai jelennek meg. 1602-től a Bibliotheca Palatina könyvtárvezetője. ADB X. 68–71.
34. Daniel Tossanus (Toussaint, 1541–1602) mivel vallási meggyőződése miatt veszélybe került, Ferrarába ment, mígnem a herceg innen is minden hugenotta távozását rendelte el. L'isle kastélyában vészelte át Szt. Bertalan időszakát. 1594-től rektor lesz a heidelbergi universitason. Chr. G. Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Leipzig, 1751. IV. 1274–1276.
35. A görög szöveg magyarul: Ajánld utadat az Úrnak, higgy benne, ő irányít majd. Jöcher III. 21. csak ennyit tud róla: „Ein Medicus, von Frauenfeld aus der Landschaft Turgov, in der Schweiz, lehrte als Professor Medicina zu Zürich gegen Ausgang des 16 Seculi, gab Ammerckungen über Jo. Sleidani Buch de 4 summis imperiis, starb 1604. jan. 26.”
36. Jöcher II. 1145–1146.
37. Henricus Smetius (1537–1614), Jöcher, IV; 1751.
38. Johann Opsopoeus (1556–1596) az Alsó-Pfalzhoz tartozó Brettenben született, Heidelbergben tanult. Jöcher IV. 320–321.
39. Jacobus Heerbrand (1521–1600) Svábföldön született Siengenben. v.ö: Erk. Cellius: Oratio vita et obitu Jac. Heerbrandi és Jöcher II. 1433–1434.
40. Petrus Calaminus (1556–1598) ADB III. 692. Th. Klein: Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen 1586–1591. Köln- Graz, 1962. 101–102. és Pierre Costil: André Dudith humanista hongrois, Paris. 1935. 174. Calaminus Ujfalvi Imre albumába is beírja emlékezetető sorait Heidelbergben 1595. május 9-én. v.ö: Keserű 1969. 16. még a bejegyzés fényképmásolatát is közli.
41. Simon Sten (1540–?) Meissenben született, itt is tanult. Később Neu-Brandenburgban rektoroskodik. ADB XXXVI. 43–44. és még Keserű 1969. 15. Jöcher IV. 807–808.
42. Jöcher II. 567–568. Ugyanez a Wetterauból származó J. Calvinus Miskolci Csulyak albumában is szerepel beíróként Heidelbergben 1604. március 4-én: „Johan. Cavinus W. Academ. Heidelb. professor.” Jakó, 1971. 63, 68. Miskolci Csulyak albumába J. Calvinus a Zwinglit ábrázoló metszet utáni lapra írta dedikációját. Jakó, 1971. 63. A bejegyzés szövege alapján biztosra vehetjük, Tolnai Beke albumában is a Zwingli utáni lapra került dedikációja. Ezt bizonyítja a beírás Zwinglit idéző és részabott jellege; aki a hit hőse volt és Krisztus katonája, de méltatlanul esett el, az is a pápai ármány következménye. (Fortis athleta fuit Christi; sed caesus iniquus Zwinglius: hoc pontifex malesana dabat.)
43. Hieronymus Commelinus (?–1598) jelmondatának szövege magyarul: Mindent meghódító igazság. ADB III. 19. és *Ladvoat Historiari Dictionarium...*, Komárom, 1795. II. 267.
44. Dolgozatunk sajtó alatt volt, mikor kézbevehettük Johann Mallendorf két – Gryneusnak írt – levele szövegét. Vö.: Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közreadja Szabó András. = Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22. Szeged, 1989, 107–110.

**DAS STAMMBUCH VON MIHÁLY TOLNAI BEKE
(1592–1596)**

Die Bibliothek der reformierten Kirche zu Kecskemét bewahrt das Stammbuch („album amicorum“) von Mihály Tolnai Beke. Die 29 Eintragungen im Stammbuch stammen aus dem letzten Jahrzehnt des XVI. Jahrhunderts. Ursprünglich befanden sich die hand – schriftlichen Eintragungen zwischen den Holzschnitten des Buches *Icones sive Imagines Virorum Litteris illustrium* (Argentorati, 1587.) von *Nicolaus Reusner*, nach dem Brauch des XVI–XVII. Jahrhunderts. Tolnai Beke hat in Tolna in seinem Heimatsort gelernt, dann ab 1591 an der Universität zu Wittenberg und Heidelberg studiert – wahrscheinlich bis 1596. Unter den Einträgern finden wir die berühmtesten Professoren zu Heidelberg: Franciscus Junius, J. Pacius, Jacobus Kimedontius, David Pareus, Daniel Tossanus, Henricus Smetius, Theophilus Maderus, Simo Setnius, Johann Opsopoeus, usw. Drei Kommilitonen aus Ungarn machten auch Eintragungen: Ujfalvi Máté, Johann Berger, Johann Mallendorf. Die Eintragungen und diejenige, die diese gemacht haben, lassen darauf schließen, daß sich Tolnai für Medizin vor allem besonders interessierte; andererseits vorwiegend die geistige Umgebung der Heidelberger Repräsentanten von dem späten Philippismus mit Absicht suchte. Tolnai hat auch an der Universität zu Wittenberg studiet, das beweist eine Eintragung aus dem 1593-sten Jahr.

#3. Erch ita, Regi Turco
Emberelövöl, A. 1592. ita emle:
tercio Symbolum, Tolnai
Boha Mikály hármán. Könyv
volsat köneve, léveleyn kuz,
Reufnes Miklos, a' 16. Század
vege táján élt, híres Turco's,
Vonal, azon nagy vitézaságn
könyvevel, melynek ez a' titk:
luffa: Icones five Imagines Viri:
rum auctoris illustrum Argentor
oani. 1587.

J. Székely

+

9

2 ad Corinos. 4 p 7.

Habemus autem thesaurum hunc in testa
cis vasculis: ut ^{virtutis} ~~ex~~ ~~pro~~ ~~stantia~~
sui Dei, et non ex nobis.

Pietate, doctrina, et fide singulari pra
stantissimo viro Dni Thibacti
D. Solmensi, Huicelbergâ in
pariam Dno dno Johannis
Marbans nigfali gratâ
memoria ego scribetur,
An reparata salutis
1592, 24 Junii.

15

In Gratiam Domini Glichachs Becki Tolna
Ungari ex Academia Hell
derbergensi in Latineam et
Lipini ferrebat

S. B. Thomas Galerus Collegii
Cantabrigie quondam
Lond. hinc igni a pueritia portari iussit
Fehard. ~~...~~
Anno 2596 III Cal

14

Regula vitæ Christiana

μῆγας περισσοῦς ἢ ἀσέβεια μετ'
αὐταρχίας

Nihil .n. intulimus in hunc mundum
videlicet neq. quisquam hinc auferemus;
sed habentes victum, e unde reshamur
contenti esimus..

In gratiam D. Michaëlis Beke
Tolnæi Ungari ex Academia
Heidelbergensi in patriam rediturus
Scribebat.

M. David Pareus, Collegij
Sapientia, quod est Heidelb.
Inspector.

III Calend. Julius. XCIO

16 Elypsium exponit
illud pauli: Nemini
quam debeatis, nisi ut in
diligatis.

Hoc debetum semper quidem
habet: verum in hac vita omni
perfolui nequit. In personis eo
nihil debeat in laude ponimus.
in Caritate hoc deum beator
dicamus, qui semper debeat

Daniel Tossanus
Divini Minister Hild
bergae. 27 Junij. 9

MESTER ÉS TANÍTVÁNYA: WILLIAM PERKINS ÉS WILLIAM AMES MUNKÁSSÁGA

A sokarcú angol puritanizmus forradalom előtti történetében előkelő helyet foglal el két, egyaránt a cambridge-i puritán körből induló tudós teológus, William Perkins (1558–1602) és William Ames (1576–1633). Alakjuk, különösen az Új Anglia vallási életében sokáig első számú tekintélyként tisztelt Amesé,¹ a modern vallástörténeti kutatásokban is gyakorta felbukkan. Műveik hasonló kiadásokban jelennek meg,² modern fordítások készülnek róluk,³ tevékenységük elemzés tárgya.⁴ A magyarországi puritanizmus történetében betöltött fontos szerepük⁵ okán nem lehet érdektelen számunkra sem munkásságuk rövid summázata.

Tanulmányaik, majd érett kori működésük színhelye, Cambridge az angol puritanizmus egyik központja volt. A város, ellentétben Oxforddal, rendelkezett azzal az ősi joggal, hogy 12 prédikátorát szabadon, püspöki jóváhagyás nélkül választhatta; így a legszigorúbb időkben is a nonkonformista prédikátorok legálisan felléphettek a college templomainak szószékeire. Különösen a Christ College képviselte az erzsébeti időktől kezdve a puritanizmust Laurence Chadertonnal (1536?–1640) az élen. Chaderton mérsékelt puritánként és egyszersmind a francia humanista, Petrus Ramus (1515–1572)⁶ lelkes követőjeként meghatározta a cambridge-i puritanus kör későbbi arculatát is: George Dawnham, William Perkins, William Ames, John Milton ramista alapokon álló puritanizmusát. Edmund Barnwell (master 1582 és 1609 között) engedékeny vezetése alatt a század utolsó évtizedeiben már a tanárok többsége képviselte a puritanizmust. Élesen elkülönült az államegyháztól elszakadni nem akarók (William Perkins, Paul Baynes, Daniel Rogers, Richard Bernard, Thomas Taylor) a későbbi szeparatisták (Francis Johnson, George Johnson) és a leendő anabaptisták (John Smyth) csoportja. Ez a helyzet, különösen az 1604-es Hampton Court-i konferencia utáni puritánellenes légkörben, kivívta a királyi körök rosszállását és beleszólását a college ügyeibe. A legmeghatározóbbnak az 1609-es masterválasztás bizonyult. Barnwell után a közismer-ten puritánellenes tanár, Valentine Cary került a kollégium élére.

William Perkins (1558–1602) 1577-től diákként került be abba a Laurence Chaderton vezette mérsékelt puritán közösségbe, amely a cambridge-i Christ College-ban tevékenykedett, és egész teológiai pályafutása során a Christ College tanáraként, a Great St. Andrews prédikátoraként hű maradt Cambridge-hez. Ahhoz a korai puritán nemzedékhez tartozott, amely Stuart Mária kivégzésében Erzsébet egyházi reformok iránti engedékenységét vélte felfedezni, és az 1580-as évek második felében újult erővel próbált fellépni a puritán reformok érdekében, elsősorban a presbitériumok ügye mellett. Maga Perkins 1586-ban nyilvánosan, a Christ College-ban tartott prédikációja közben, babonaságnak nevezte a térdeplést és kelet felé fordulást úrvacsora vétele közben, és helyesnek tartotta volna, ha a lelkészek sem önmaguk, hanem társaik kezétől nyerik az úrvacsorát: „Panasszal éltek nálam a Christ College-beli Mr. Perkins ellen, aki a nevezett college-ban tartott január 13-i istentiszteleten az Úr vacsorájának kiszolgáltatása előtt a mi egyházunkra jellemző romlottságként beszélt a következőkről, hogy a lelkész a kenyeret és bort nem egy másik lelkész kezétől fogadja, hanem maga veszi magához. Hogy a szentség vétele közbeni térdeplés szokása babonaság és antikrisztusi; és hogy egy egy másik eltévelyedés, hogy arcunkat kelet felé fordítjuk.”⁷ Perkins 1589-ben

csatlakozott ahhoz a petfcíóhoz, amely az egyetemi hatóságokhoz fródott a presbiteriánus meggyőződése miatt bebörtönzött tanártársa, Francis Johnson érdekében, és személyesen is kapcsolatba került az 1580-as évek presbiteriánus „classis” mozgalmával. Az évtized második felében a környék presbiteriánusai több tanácskozást tartottak Cambridge-ben néhány cambridge-i tanár, Cartwright, Chaderton, Knewstudd részvételével. Az 1589-es találkozón Perkins is jelen volt, és mint résztvevőt 1591-ben a Star Chamber, a királyi törvényeszk eskü alatt kihallgatta. De az erzsébeti valláspolitikára kedvező fordulatába vetett hitet nem igazolták sem a helyi, sem az országos események: Whitgift érsek, majd utóda Bancroft vezetésével kiépült egy kémszervezet a presbiteriumokat, „classis”-okat akaró puritánok ellen, mely az udvari körök kívánságával összhangban egyelőre hatékonyan fel tudott lépni a mozgalom ellen. A cambridge-i egyházi és egyetemi előljárók sem bizonyultak engedékenyebbek: Johnsonnak a presbiteriumi kormányzást istentől származó jogként értelmező tanításaira bebörtönzéssel válaszoltak, és még Perkins ártalmatlanabb prédikációjának is az lett a következménye, hogy a tudóst beidézve magyarázatot követeltek tőle.⁸

Nyilvánvaló ellenállásba ütközve Perkins nem a johnsoni szeparatista, börtönnel, száműzetéssel járó utat választotta. A politizáló puritanizmus helyett a teológia és etika felé fordult puritán következetességgel. Rövid pályafutása alatt kora egyik legszélesebb körben ismert szaktekintélye lett, akinek angolul megjelenő műveit azonnal latinra, hollandra, ír, walesi és magyar nyelvre fordították, s akinek neve a 17. század második felében is felbukkant a hitbuzgalmi művekben,⁹ könyvei pedig a leghíresebb teológusok könyvtáraiban.¹⁰

Perkins munkásságának európai híre, több évtizedes hatása annak tulajdonítható, hogy a szélesebb, laikusabb körben is kibontakozó vallási érdeklődést ki tudta elégíteni egyszerű stílusú prédikációkban, közérthető traktátusokban kifejtett következetes és egyszersmind gyakorlatias kálvinista teológiájával. A katolikus-protestáns hitviták történetének fontos állomása volt *A reformed Catholike*¹¹ című művének megjelenése (1597), amely pontról pontra haladva a vitás kérdések vizsgálatában kimutatta „A vallás különböző kérdéseiben mennyire közelíthetünk a jelenlegi Római Egyház álláspontjához, és hol kell örökre elhatárolni magunkat tőlük.”¹²

Környezetének ramista szelleméhez hűen közeledett kitűzött céljához. Ahogy minden tudomány célja a „praxis” segítése, ahogy a logika a jól vitatkozás, a grammatika a helyes beszéd tudománya, úgy kell szem előtt tartani a hit kérdéseiben is az üdvösségre törekvő hívő gyakorlati eligazítását. Ezirányú munkálkodásának tudatosságára rávilágít az, hogy miben látja az alapvető különbséget a pápista és református hitfelfogás között. Mert, bár a hit pápista és református számára egyaránt az üdvözülés forrása, a pápisták hite csak elvont tudomány, hitelvek összessége. A reformátusok számára a hit két fontos, az üdvözülés „gyakorlatias” követelményére néző elemből tevődik össze, az üdvösségre szolgáló eszközöknek tudománya egy részről, másfelől ezen eszközöknek a hívő saját életére való vonatkoztatásának módját tanítja. És Perkins valóban egész traktátusában hű marad a praxishoz. Egy központi gondolat, az üdvözülés kérdése felé mutat művének huszonkét „vetélkedése” akár a filozófikusabb, szabad akaratról, erendendő bűnről, Krisztus testének és vérének az Úr vacsorájában való jelenlétéről szólókat, akár a köznapibb különbségeket, a bűntöt, az érdemeket, a képek, szentek segítségül hívását taglalókat vizsgáljuk. Tárgyalásmódja sem a szövevényes bizonyításokkal teli, öncélú hitvitáké. Minden vetélkedés szembeötlően tagolva először, a ramusi szabályokat követve röviden definiálja mind az „igaz keresztyén” mind a római tanítás lényegét, majd számba veszi az ellenkező feleknek egyezéseit és különbözőségeit, és csak ezután sorolja fel a két fél egymásnak felelgető, egymást cáfoló érveit. Műve így egyaránt hasznos a rövid összefoglalást, egyszerű eligazítást kívánó laikus olvasó és a nagyobb

teológiai mélységeket keresők számára. Római katolikus vitapartnere, William Bishop is kénytelen elismerni a könyv erőseit: „soha nem láttam még a protestánsok által kiadott könyvek között hasonló értékűt, amely akár több dolgot érintett volna, akár jobb módszerrel készült volna.”¹³

Munkásságának másik, etikai vonulata még nagyobb hírt szerzett Perkinsnek. A morális problémákra érzékennyé vált,¹⁴ forradalom felé tartó társadalom, a lelkiismeret kérdéseiben is saját magára hagyatkozó individualizmus új típusú kazuisztikát követelt, amely ítélkezés helyett megtanít mindenkit saját maga felett ítélni. „Az ember lelkiismeretét Istenen és önmagán kívül senki nem ismerheti.”¹⁵

E lelkiismeret, mely magának Istennek jegyzi fel az ember cselekedeteit, és egyedül Isten törvényei alapján ítéli meg az emberi tetteket, áll a perkinsi etika középpontjában.¹⁶ Dominikánus hagyományok nyomán a lelkiismeretet az értelem részeként definiálja, nem akaratként vagy erkölcsi érzésként.¹⁷ A lelkiismeret szillogisztikus formában működik: az ember érzéseit, gondolatait, tetteit, melyeket a memória őriz meg, hasonlítja össze az általános erkölcsi normákkal, azaz az isteni törvényekkel és evangéliummal,¹⁸ s végeredményként vádol, elítél, vagy kiment és feldolgoz. Az ember feladata pedig, hogy a jó lelkiismeret megszerzésén munkálkodjék, és ha Isten kegyelméből részese lesz a megújult lelkiismeretnek, megtartsa azt elhatározva, hogy soha semmiben nem vétkezik Isten ellen, egész életét úgy irányítva, mintha Isten színe előtt élné le, teljesítve saját hivatása kötelességeit Isten dicsőségére.¹⁹

The Whole Treatise of Cases of Conscience című munkájában adja Perkins a kérdés legteljesebb összefoglalását. Az első könyvben a lelkiismeret legáltalánosabb aspektusairól, a gyónásról, a jóról, a bűn okairól és fajtáiról, a lelkiismeret mibenlétéről és erejéről, az üdvözülés módjáról, a megváltás bizonyosságáról ír. A második könyvet ember és Isten kapcsolatának szenteli, és a puritánok számára oly fontos eskü kérdése, a keresztség és üdvözülés kapcsolata, az úrvacsora, a böjt, a vasárnap megünneplése kap benne helyet. Bármelyikről legyen is szó érezhetjük a puritán vallásosság erős racionális tendenciáit. A puritánok Istene a Kálvinéhoz hasonlóan nem avatkozik bele közvetlenül a világ dolgaiba; bár a bibliai történetekben és a későbbi történelemben előforduló csodák valóságosak és az isteni gondviselés részei, Isten másodlagos okok által „rend szerint való eszközökkel visel gondot a teremtett dolgokra.” („Isten gondviselése vagy közönséges és szokásos vagy különleges és szokatlan. Közönséges gondviselésről, akkor beszélhetünk, ha Isten a dolgok kezdetektől kialakított rendjét figyelembe veszi, azt a törvényt, mely szerint egy bizonyos dolog először megtörténve meghatározott következményeket eredményez. A természetben található dolgoknak ez a rendje a dolgok számára a mindenre nézve közös természeti törvényt jelenti, vagyis a dolgok belső természetét, amennyiben ezek egy bizonyos meghatározott rendben gyökereznek. Isten kezdetekben kinyilvánított és soha meg nem változtatott akaratának erejéből és hatékonyságából ered Isten különleges gondviselése a szokásos és kijelölt renden kívül eső gondoskodása. Akár mire vonatkozik is, metonimia alapján, csodának nevezzük.”)²⁰ Ez a felismerés nemcsak a természettudományokat szabadítja fel a teológia szolgálólánya pozíciójából és engedi, hogy a fejlődő természettudományok karöltve az „Isten dicsőségéért” úzótt praktikus hivatásokkal akár az ember eredeti, bűnbeeséskor elveszített tökéletességét is visszaadhassák,²¹ nemcsak a történelemmagyarázatban teszi szükségtelemmé az állandó és közvetlen isteni beavatkozás feltételezését,²² hanem ember és Isten viszonyát is racionális alapokra helyezi felváltva a középkori, erősen mágikus vallásosságot. A teremtményei sorsát eleve elrendelő Isten emberi tettekkel nem befolyásolható. A hívők vallási cselekményei – a szentségekben való részvételük, imáik, önvizsgálatuk, bűnbánatuk – önmaguk felé irányulnak, saját hitüket hivatottak kifejezni és ezáltal újra és újra megerősíteni. A keresztség nem

feltétlenül szükséges az üdvözüléshez, a keresztleletlenül meghalt gyermek nem rendeltetett kárhozatra, de a keresztség szentségének megvetése, felelőtlen elhanyagolása halálos bűn.²³ A másik szentség, az úrvacsora is jel, pecsét. A hit jele és megerősítésének eszköze.

„Mert minden szentség a hit igazságának jele, amikor a hívő szíve ...elhiszi, nemcsak az egyetemes bűnbocsánat tényét, hanem azt is, hogy az ő saját bűnei is megbocsáttatnak.”²⁴

A lelkiismerete ellenére bűnben élő hívő tetézi bűnét, ha úrvacsorához járul, de a saját tökéletlenségüket érzők, a hitükben nem teljesen bizonyosak megerősítésre vágyakozva részesei lehetnek e szentségnek.²⁵ (Az úrvacsora lelki hasznait tárgyalva nem tér ki Perkins azokra formai kérdésekre, amelyek 1586-ban a kollégiumi hatóságokkal való összeütközéséhez vezettek.)

A bőjtölés célja az eddigiekhez hasonlóan az ember akaratának, szívének Istenhez hajtása.

„A vallásos bőjt helyes célja, hogy a testet korlátozza, és a testi mohóságot Isten akaratának és szavának alárendelje, hogy figyelmünket a prédikáció hallgatásában és imádságunkban megerősítse, hogy szívünk alázatát és bűnbánatát bizonyítsa és figyelmeztessen bennünket az Úr előtti bűnösségünkre...”²⁶

Ezért „abszurd” (absurd), „értelmetlen” (foolish) és „bűnös” (wicked) dolog az a katolikus gyakorlat, amely mindenkire nézve egyaránt kötelező bőjtnapokat ír elő, bizonyos ételeket eltilt, míg másokat, melyek ugyanúgy gyönyörködtetik érzéseinket megenged, és a bőjttel érdemeket próbál szerezni Isten előtt.

A vasárnap megünneplésének kérdése és méginkább az esküvel kapcsolatos gondolatok, bár a teológiai rendszerezést követve Isten és ember viszonyára tartoznak, a korabeli társadalmi, gazdasági jelenségek iránti érzékenységet mutatják, mégha magukat a problémákat nem is az utókor történésének tisztánlátásával fogalmazzák is meg. Az új tőkés típusú gazdálkodásra való áttérés sok új munkaerőt kívánt és a feudális mezőgazdaság munkarendjétől eltérően állandó, egyenletes, kemény munkát egész évben. Nincs helye tehát a sok egyházi ünnepnek, ugyanakkor a vasárnapok szigorúan munka nélkül Istennek szentelendők, így biztosítandó a szükséges pihenést s a „lelki táplálékot” friss önbizalmat a hivatásnak, Istennek szentelt élethez. Perkins elhatárolva magát a zsidók szigorú ceremóniális szabályaitól és a mindenféle munkát megengedhetőnek tartó másik szélsőséges állásponttól, legjobbnak azt a nézetet tartja, amely a negyedik parancsolat alapján a mindennapi hivatás üzését tiltja, de a szent célokért való munkálkodást vagy a mindennapi szükség és hirtelen kényszerűség teljesítését megengedhetőnek tartja. Gondosan számba veszi a vasárnap megszentelésének módjait: a prédikáció-hallgatás, szentségekkel élés, közös ima, alamizsnagyűjtés és osztás közösségi kötelezettségét és a magányos önvizsgálat keretében végezendő imákat, a hallott prédikáció megszívlelését, betegek istápolását és a tudatlanok oktatását. Arra, hogy a vasárnap megszentelésének követelése tudatosan a munkálkodók túlzott kizsigerelése elleni védelmet is célozta, Perkins több hangsúlyos megjegyzéséből következtethetünk:

„Továbbá, Isten törvénye megadja azt a szolgáltnak, és az állatoknak is, hogy ne nyomorítsák őket munkával az Úr napján is; és ez a szabadság a természet törvényén alapszik és az általános egyenlőségen.

Itt a közemberek azt válaszolhatják, ha nem gyakorolhatjuk hivatásunkat egész nap, nem tudjuk fenntartani magunkat és családjunkat. Erre ezt válaszolhatjuk ... ha megtartják parancsolatait és a hetedik napon pihennek, Isten kegyelméből megáldja őket azon a napon is megadja nekik a mindennapi kenyerüket éppúgy, mint mások.”²⁷

Sőt, a vasárnap Istennek szentelése érdekében még további szabadidőt követel a szolgák számára, hogy azok munkanapokon hódolhassanak az egyéb, vasárnapokra nem való szórakozásoknak:

„Ellenvetés. A szolgáknak szükségük van szórakozásra, hogyan dolgozhatnak egyébként a munkanapokon. Válasz. Igaz, de a pihenést a munkanapokon kell biztosítani számukra. Mert a felüdülés nem a pihenéshez tartozik, hanem a munkához, és arra való, hogy az embert a munkára alkalmasabbá tegye.”²⁸

Az Isten nevében tett, ünnepélyes, lelkiismeretet megkötő eskü fontos szerepet játszott a középkori és korakapitalista társadalmak életében. A bírósági bizonyításoknak éppúgy nélkülözhetetlen eszköze volt, mint ahogy hűségeskü formájában szabályozta a hivatali és társadalmi kapcsolatokat is. Esküre kényszeríthették a vádlottat saját ártatlanságának tanúsítására, a tanút szomszédai ellen, az egyházi gondnokokat hívótársai ellen a felsőbb hatóságok előtt és az eskü megtagadását a bűnösség jelének tekintették. Ugyanakkor minuciózus különbséget tettek a hamis eskü halálos vétke és a körülmények megváltozásával bűn nélkül figyelmen kívül hagyható ígélet között, amely az újjá formálódó, a hagyományok helyett egyre inkább szerződéseken alapuló társadalmi és gazdasági életben okozott zavarokat. A középkori lollardoktól a puritán Tyndale-on át a 16. és 17. századi anabaptistákig, az ügyvédektől, a parlamenti képviselőkhöz át, Coke-ig, Baconig, az államigazgatás legmagasabb rangú tisztviselőiig sokan fel is szólaltak ellene, ha más-más aspektusát emelték is ki a kérdésnek.²⁹ Perkins a probléma súlyát érzékelve részletesen fejti ki alapján véve hagyományos nézeteit. Már a definícióból kiderül, az esküt – szemben az egyértelműen elítélt istenítélet jellegű párbajjal³⁰ – szükségesnek tartja:

„Az eskü vallásos és szükséges megerősítése a kétséges dolgoknak azáltal, hogy Istenre hivatkozunk, hogy legyen az igazság tanuja és a hamisság megbosszulója.”, „Esküt csak igazságos alkalommal szabad tenni, amely alapvetően négy féle lehet. I. Amikor Isten dicsőségét és tiszteletét segíti elő, vagy arra szolgál, hogy a megváltás tanítását bizonyítsa részben vagy egészében. II. Amikor a felebaráti szeretetet mozditja elő, vagy szomszédaink életét, javait, jó hírét őrzi; továbbá megerősít valamilyen szövetséget, egyezséget vagy szerződést, amelyet helyes alapokon, jó és fontos céllal kötöttek. III. Amikor arra szolgál, hogy az ember saját nehézségeit enyhítse, mint amikor saját jó híre, javai, élete fenntartása érdekében esküszik, vagy hogy saját hitét és szerződéseiben való igazságát bizonyítsa.”³¹

A negyedik pont azonban megengedi az előljáróknak az eskü használatát, nagyon kevés védelmet hagyva az esküt tevőnek a kegyesség és irgalmasság megkövetelésével. „IV. Amikor a világi felsőbbség veszi az esküt, az igazságszolgáltatás parancsával. az eskü vevése törvényesen történjen, ne a kegyesség és irgalmasság ellenében.”³² Ennél nyíltabban nem mond véleményt abban a kérdésben, hogy kötelezhető-e valaki saját magát, vagy szomszédait elítélő esküre. Különbséget tesz Perkins is az eskü (promissorie oath) és ígélet (single promise) között, és részletesen taglalja milyen estekben köti meg az eskü a lelkiismeretet. Itt már tetten érhető puritán gondolkodásmódja, amely a hívőket a saját motivációikat szigorúan megféléző lelkiismeretük elé utasítja és nem enged kibúvót a logika szigorú szabályai alól: a hamis istenek nevében tett eskü is érvényes, hiszen az esküvő igaznak hiszi Istenét;³³ meg kell tartani azt az esküt is, amelyet hamis úton csaltak ki³⁴ vagy amely az esküt tevőnek később romlását okozná.³⁵ Hasonló megfontolásból kárhoztatja a katolikus gyakorlatot több esetben is: sem a püspökök, sem maga a pápa nem adhat feloldozást a lelkiismeretnek az eskü megszegéséért,³⁶ nem megengedhető „kétes értelmű esküvessel” kibújni a világi felsőbbség által teremtett helyzetből másra esküdve gondolatainkban és másra fennhangan.³⁷ E társadalmilag nem radikális, de puritán szigorúsággal átítatott nézetek

követőre találtak a magukat a szektáriánusoktól elhatároló mérsékelt puritánok körében.³⁸

A *The Whole Treatise of Cases of Conscience* harmadik könyve az emberrel mint társadalmi lényel foglalkozik az észben (mind) és az akaratban (will) székelt erények köré csoportosítva. Szó van itt az okosságról, amely segít a jó és a rossz megértésében, az irgalmasságról, haragról és bosszúállásról, az önmérsékletéről földi gazdagságban, ételben, italban, öltözködésben, szórakozásban, a nagylelkűségről, melynek kapcsán kifejti sokat emlegetett nézeteit a korlátlan, munkakerülést eredményező alamizsnaosztás ellen³⁹ és az igazságosságról. Ezek a fejezetek emlékeztetnek leginkább a prédikáló Perkinsre, aki a sok bibliai idézet és tudományos fejtegetés mellett közvetlenül felemlgeti kortársai rossz szokásait öltözködés,⁴⁰ szórakozások⁴¹ terén.

Rövidebb lélegzetű művekben is vissza-visszatért a tudós doktor az etika, az Istennek élés kérdéseire. Munkáinak halála után, 1616-ban megjelent gyűjteménye, *The Works of that famous and worthy minister of Christ in the University of Cambridge Mr. William Perkins*⁴² a következő traktátusokat tartalmazza: *A Case of Conscience*⁴³, *A Salve for a sick man*, *Two Treatises: Of the nature and practice of repentance, Of the combate of the flesh and spirit*,⁴⁴ *A Treatise how to live well*, in all estates and times especially when help and comforts faile,⁴⁵ *The Treatise of Dying Well*,⁴⁶ *A discourse of conscience*.⁴⁷

A Christ College tudós doktora, e sokfelé ágazó munkásságról tanúskodó tanulmányok szerzője korának leghatásosabb prédikátora. Híres prédikációi későbbi műveinek alapanyagai, első megjelenési formái, amint azt a *The Whole Treatise of the Cases of Conscience* alcíme elárulja: „Taught and delivered by M.W. Perkins in his holiday lectures, examined by his own briefs, and published for the common good, by Thomas Pickering Bachelour of Divinity”.⁴⁸ A fent idézett gyűjteményes munka címe szerint Perkinsben tanítványai is inkább lelkeszt, mint tanárt láttak. Közülük a legismertebb, William Ames, aki saját megtérését Perkins prédikációinak tulajdonította,⁴⁹ így emlékezett vissza mestere és diákjai viszonyára. Perkins „következetesen az igazságra tanította és hatásosan ráébresztette őket az istenes élet kutatására, Isten országához méltóvá tette őket, és saját példáján mutatta be, mely dolgokra kell elsősorban törekedniük, hogy az igaz vallást előre vigyék, annak erejét növeljék Isten dicsőségére és mások üdvözülésére.”⁵⁰

Az igaz vallást és mások üdvözülését elősegíteni képes prédikátorok nevelését célozta *The Arte of Prophecy*⁵¹ című műve, az önállóan szerkesztett, az alkalomhoz és hívők igényeihez, képességeihez illő prédikációk írásának kézikönyve. Ez az első református angol teológus tollából származó homiletikai mű a kontinens népszerű kézikönyveinek tanácsait egyesíti az Angliában elterjedő puritán prédikációs gyakorlattal, amely a szentbeszédtől az egyszerűséget és egyszersmind a bibliai mélységeket kéri számon, azt, hogy az igaz tanítás kifejtésével, helyes interpretálásával és a mindennapi gyakorlathoz való kapcsolásával az emberi élet egészét igazgassa. A szentbeszéd tartalmi kidolgozásának segítésére a bibliamagyarázat alapelveit is összefoglalja Matthias Flacius Illyricus *Clavus Scripturae*-ja és William Whitaker művei alapján.⁵² Elveinek kifejtéséhez ezúttal is a ramusi dichotomiák módszerét használja Perkins.

William Ames (1576–1633), William Perkins legtehetségesebb tanítványa, műveinek, gondolatainak továbbfejlesztője is Cambridge-ben kezdte tudományos pályáját. Bár maga Ames „megtérését” a cambridge-i puritán légkörnek, különösen pedig William Perkins hatásos prédikációinak tulajdonította,⁵³ gyermekkori élményei már korábban is ez irányba terelték. Szüleinek korai halála után, nagybátyja, Mr. John Snelling, a puritán érzelmű posztókereskedő házában nevelkedett Boxfordban, a norfolki puritanusok egyik központjában. A városka prédikátora, Henry Sandes és a helybeli iskola rektora, William Bird tevékenyen részt vett a presbiterianus „classis”-mozgalomban. Sandes 1583 után egy ideig papi hivatásával is kénytelen volt felhagyni,⁵⁴ mert visszautasította Whitgift érsek hírhedt pontjainak (*Three articles*) aláírását, melyek megtiltották a magánházaknál való prédikálást, katekizálást, és a papi hivatás gyakorlását a királyi fennhatóság, a *Book of Common Prayer*, és a *Thirty-nine Articles* aláírással hitelesített elismeréséhez kötötték.

Ebből a környezetből került Ames 1593-ban a cambridge-i Christ College-ba, ahol életének következő 16 évét töltötte. 1597–98-ban megszerezte a B.A. (*bachelor of arts*) címet, 1601-től a kollégium tanára lett (*fellow*). A kollégium nonkonformista szárnyához tartozott, de Perkinshez hasonlóan mindvégig ellenezte szeparatista és anabaptista kollégáinak törekvését önálló egyház szervezésére. Teológusi, tanári alapállása is megegyezett Perkinsével: a személyes szentséget (*personal godliness*), az Istennek élést mint a puritán egyik legfontosabb ismertetőjelét hangsúlyozta, a tiszta egyházért való harc és a Biblia egyetlen tekintélyként való elfogadása mellett.⁵⁵ Nem lett hűtlen ehhez a szellemhez 1609-es karácsonyi prédikációjával sem, pedig addigra már a nyíltan puritánellenes Valentine Caryvel szembeni mellőzése a *masteri* fokozat odaítélésében,⁵⁶ bebizonyította, a nonkonformizmus térvesztése egyelőre visszafordíthatatlan még Cambridge-ben is. A diákok karácsonyi szerencsejátékait, mulatozásait kárhoztató prédikációja után a kollégiumi előljárók felfüggesztették minden egyházi tevékenység alól, sőt megvonták minden címét.⁵⁷ A légkör annyira megromlott körülötte, hogy a következő évben elhagyta a Christ College-ot és bár a colchesteri gyülekezet meghívta lelkészének, nem sikerült megszereznie a londoni püspök, George Abbot engedélyét, hogy egyházmegyéjében prédikáljon, lelkészkedjen.

Mind tanári, mind lelkészi ténykedésében akadályozva végül is 1610-ben elhagyta Angliát, és néhány hetes rotterdami tartózkodás után Leydenben telepedett le. Még ebben az évben megjelentette William Bradshaw (1571–1618) *English Puritanisme* című művének latin fordítását. Bár Ames továbbfejlesztette Bradshaw nézeteit a „fordítás” hű maradt az eredeti alapgondolathoz: egy szeparatizmusra nem törekvő presbiteriánus egyház képét vázolta fel. Az egyház Isten tiszteletére rendszeresen összegyülekező emberek összessége és nem tartoznak hozzá a zsinatok (synodi), társaságok (societates), kollégiumok (collegie) és gyűlések (combinationes) csak az eklézsiák (ecclesiae), amelyek egyházi dolgokban egyenlők, egyiknek a másik fölött nincs Krisztustól rendeltetett hatalma.⁵⁸ Az eklézsiáknak hatalma van arra, hogy maguknak lelki és egyházi előljárót válasszanak. E lelki előljárók a prédikátorok, és ezeknél feljebb való pástort a Jézus Krisztuson kívül nem ismernek.⁵⁹ A prédikátor legelső feladata az evangélium prédikálása, a szentírás magyarázata. A prédikátor mellé doktort kell állítani, aki a tudatlanokat a vallás ágazataira tanítja, és presbitereket, akik a prédikátorokkal együtt az egyháztagok erkölcsét figyelemmel kísérik és ítélik meg felettük.⁶⁰ Az egyházi fenyíték csak a nyilvánvaló, másokat megbotránkoztató vétkesek szép szóval, a szentírás erejével való penitenciára szorítása, és a nagy bűni elkövető, meg nem térő bűnösök kiközösítése lehet. Nem tiszte azonban az eklézsiái előljáróknak a titkos, elrejtett vétkek mindenáron való kinyomozása, pénz és börtönbüntetés kiszabása, az esküre való kényszerítés. A rövid traktátus pontosan tisztázza az egyenrangú

gyülekezetek egyházának és a világi hatalomnak a viszonyát: a világi előljárók minden birtokukon levő gyülekezet legfőbb igazgatói,⁶¹ és az eklézsiák és egyházi személyek egyenlősége semmivel sem kisebbíti a fejedelem hatalmát országa igazgatásában.⁶² A világi előljárók hatalma Isten törvényén alapul és kiterjed a testek feletti hatalomra. Ezen hatalmánál fogva pénz- és börtönbüntetéssel terelheti jó útra az igaz vallás útjáról letért eklézsiákat és az egyházi fenyítékre nem hajló bűnösöket.⁶³ A világi előljárókhöz fordulhatnak azok a gyülekezetek is, akiktől prédikátoraikat minden igaz ok nélkül eltiltották egyházi előljárók.⁶⁴ Az eklézsiák és magisztrátusok idilli egymás mellett élésének, a presbiterianizmus politikai veszélytelenségének képe azonban néhány ponton elhomályosul. A világi előljárók kizárólagos testek feletti uralmát bizonygató passzusokban mindig ott van a figyelmeztető fél mondat, a lelketeket csak egyedül Krisztus ítélete alá engedjétek.⁶⁵ Az egyházi személyeknek pedig kifejezetten megtiltja, hogy világi méltóságot vállaljon, hogy a világi hatóságok ne hogy személyén keresztül könnyű beleszólást nyerjenek egyházi ügyekbe.⁶⁶

Ezekben az években a kongregacionizmus kérdései felmerültek Ames, Henry Jacob (1563–1624) és Robert Parker (1564–1614) John Robinsonnal (1576–1625), a leydeni szeparatista gyülekezet lelkészével folytatott vitájában. A vita 1611-ben folytatódott⁶⁷ elsősorban arról, hogy a szeparatisták lelkiismeretük megsértése és bűn elkövetése nélkül részt vehetnek-e az anglikán egyház gyülekezeteinek istentiszteletein. A több évig tartó vita eredményeképpen Ames kongregacionista (*nonseparating independen-tism, congregationalism*) elképzelései összefüggő programmá formálódtak.⁶⁸ E program, állítva, hogy a szeparatisták minden elképzelése megvalósítható az anglikán egyházon belül is, nem kevesebbet jelentett, mint lehetőséget a puritanizmus befolyásának növelésére az egyházközségek öntevékeny puritanizálódásán keresztül. A kortársak, ha nem is túl széles körben, érzékelték is a kongregacionalizmus jelentőségét és kapcsolatát Ames, Jacob csoportjával. Írásaikban gyakran előforduló terminológia: „Amesian”, „Jacobites”⁶⁹

1611-ben Ames Hágába költözött és Sir Horace Vere-nek, az angol expedíciós haderők parancsnokának lett káplánja. 1619-ben el kellett hagynia ezt az állást, mert az angol követ, Sir Ralph Winwood (1603–13), majd Sir Dudley Carleton (1616–28) angliai nyomásra mindent megtett Ames elszigetelése érdekében. Ez a néhány hágai év Ames teológiai pályáján is új időszakot nyitott. 1612 körül bekapcsolódott az arminianusok elleni röpiratharcba. A politikai harcokban a régensburzsoázia partikuláris törekvéseihez kapcsolódó hollandiai mozgalom egyik képviselője, Nicholaos Grevinchoven (1593–1632) nézeteit több művében⁷⁰ cáfolta. Nem fogadta el, hogy az arminianizmus az isteni elválasztással szemben az emberi akarat és cselekedetek szerepét hangsúlyozta a megváltás elérésében, és a szigorú predestinációt védelmezte Arminiusnak a minden emberért meghaló Krisztus-képével szemben. Bár harcos fellépésének eredményeként az arminianizmussal leszámoló dordrecht-i zsinatra (1618) is meghívták a zsinat elnökének tanácsadójaként, mai elemzője, John D. Eusden⁷¹ kimutatta, néhány kérdésben közelebb került a remonstráns állásponthez, mint ortodox kortársai: mindig is hangsúlyozta, az embernek lélekben elő kell készülnie (*spiritual preparation*) az isteni akarat szabályozta megváltás fogadására.⁷² Elvileg nem tagadta a kettős elválasztás tanát, de tanítómesterével, Perkinssel is ellentétben, akinek egyik központi kérdése volt a hívő túlvilági sorsa, Ames műveiben nem foglalkozott az elkárhozás állapotával, és nem kötötte Krisztus személyéhez, aki csak az emberek megmentéséért és semmiképpen nem megbüntetéséért járt közben. Isten sem bosszúálló, haragvó mindenható képében jelenik meg, aki az elkárhozottakat eleve bűnre rendeli. Minden ember, megváltott és elkárhozott, egyaránt bűnös, a kárhozatra rendelés csak bizonyos emberek kihagyása abból a feltétel nélküli bűnbocsánatból, amelynek a többiek részesei. Az emberek világi

életükben nem tudhatják meg, mire rendelte őket Isten; nincs is számottevő hatással mindennapi életükre jövővöl túlvilági sorsuk. Mindenkié úgy kell élnie, cselekednie, mintha a kiválasztottak közé tartozna.

Hága után ismét három leydeni év következett. Ames a leydeni egyetem bursájának segédtanára (*assistant*) majd vezetője lett. Itteni tanítványai számára kezdte el híressé vált teológia-tankönyve, a *Medulla SS. Theologiae*⁷³ összeállítását, melynek első, még hiányos, kiadása 1623-ból való, teljes formájában pedig 1627-ben jelent meg először, hogy néhány évtized alatt Európa sok egyetemére eljusson, és Új Anglia „hivatalos” teológia-tankönyvévé váljon egy egész évszázadra. Ames, amint a *Medulla* 1629-es kiadásának előszavában kifejtette, azt tűzte ki célul, hogy egy rövid compendiumban „logikai formában” azaz a ramusi módszerrel foglalja össze a teológia legfontosabb kérdéseit.⁷⁴ Ramustól nemcsak a módszert hanem a művet indító teológia-definíciót is átvette: „*Theology is the doctrine or teaching of living to God.*”⁷⁵ Ez a mondat nem véletlenül került a mű élére. Összhangban áll Ames egész életében hangoztatott, megélt és megkövetelt elvével, a minden pillanatával Isten dicsőségét hirdető életvitellel, összhangban áll tudósi meggyőződésével, mely a hagyományos arisztoteleszi metafizika helyett a tudományok összefüggő rendszerében keresi a teológia helyét, új módon értelmezve az emberi megismerés lehetőségét. (E gondolatait később *Technometria* című művében fejt ki részletesebben.) Előre magyarázza ez a mondat Ames teológiájának újfajta tagolását, mely a dogmatikai kérdéseket taglaló hit (*faith*) mellé másik alkotórészként az engedelmességet (*observande*) állítja. A jó cselekedetetről szól itt a szerző, az Isten helyes dicséretének módjáról és felebarátaink tiszteletéről. A *Medullá*-ban Ames minden korábbi puritán gondolkodónál részletesebben elemezte az Isten és ember közötti szövetséget. Teológiájának egyik központi koncepciójává vált, mely legjobban képes leírni az egyes hívők és az egyház istenhez fűződő kapcsolatát. A kegyelem szövetségét (*covenant of grace*) élesen megkülönbözteti az ószövetségi cselekedeti szövetségtől (*covenant of works*). A kegyelem szövetségében Isten az emberi cselekedetektől függetlenül megbocsátást ígér és ad az embereknek, melynek felismerése és átélése minden hívő számára az igaz élet, a bűnbánat, a hit végső célja, és lehetőséget ad a keresztyéni élet grádicsainak végig-járására. A *Medullá*-ban a szövetség gondolata kizárólag az Isten–ember relációra vonatkozott, a későbbi puritánok szövetségekre alapozott társadalomképe még nem jelent meg. Ames számára a tizparancsolat és a bibliai könyvekben rejülő alapelvek fontos megértése és alkalmazása az alapja minden jól működő emberi kormányzatnak.

A *Medulla* története átvezet Ames életének következő, legtermékenyebb szakaszához. Az 1622. évben a franekeri egyetem teológia professzora lett.⁷⁶ A többi teológia-professzor Sibrandus Lubbertus (1555–1625) és a lengyel származású Johannes Maccovius (1588–1644) nem osztották Ames gyakorlati teológiára vonatkozó nézeteit, és nem nézték jó szemmel Ames erkölcsi szigorát sem. Az ellenséges légkör, amelyet már megérkezésekor érzett,⁷⁷ később sem enyészett el, sőt hamarosan irodalmi vitába is keveredett Maccoviuszal,⁷⁸ aki Keckermann tanítványa volt és a bibliai helyek magyarázatán alapuló régi típusú „szisztematikus teológiát” (*systematic theology*) képviselte.

Maccovius elhatárolta magát attól a törekvéstől is, amely az 1620-as években a diákok körében uralkodó szabados erkölcsök szigorítását tűzte ki célul. Sixtinus Amama, a héber nyelv professzora, Johannes Hatching logika-professzor, Arnoldus Verhel filozófia-professzor és Meinardus Schotanus teológia-professzor állt ki Ames erkölcsi reformmozgalma mellett, amely 1626-ban, Ames rektorsága idején érte el tetőpontját. A diákoktól megkövetelték az Úr napjának szigorú megtartását, s igyekeztek megfékezni a diákklubok (*conventicula nationales*) működését. 1628-ban új kísérletként, a

bursák rendjének fenntartására a reformpárti professzorok meghívták Hugo Petri-t, a szigorú valláserkölcsei elveket valló holland prédikátort diákfelügyelőként (*disciplinarian*). Az új rend ellen lázadókat „kicsapással” fenyegették, de mikor egy Borchers nevű diák „kicsapására” sor került volna, a reformok ellenzői, élükön Maccoviusszal, felléptek a „túlzott szigorúság” ellen, és hosszú ideig tartó vita keveredett az ügyből. A „huszas évek reformációja”, ahogy Ames és Amama nevezte a mozgalmat, végül megtört a diákok ellenállásán, valamint Maccovius és más professzorok közömbösségén, s a kurátorok nem egyértelmű támogatásán.⁷⁹

Az alapjaiban már Leydenben elkészült *Medulla* után Amesnek az első Franekerben született tankönyve a jezsuita Bellarmin *Disputációit*⁸⁰ cáfoló *Bellarminus Enervatus*. Keletkezési története rávilágít arra, mennyire összefüggött Ames tanári és tudósi munkája. A mű első kiadása, csakúgy mint a *Medulláé* (1623) és majd az *Animadversiones in Synodalia Scriptaé* (1629) összefüggő disputációk sorozata, amely még az eredeti respondensek nevét, nemzetiségét is tartalmazza. A három könyv későbbi kiadásai már Ames neve alatt megjelenő egységes művek, tankönyvek, amelyeket aztán disputációk formájában dolgoztak fel a későbbi diáknemzedékek.⁸¹ A *Bellarminus Enervatus*, bár a reformáció legáltalánosabb tételeit védi, puritánus törekvés szellemében született: célja, hogy felkészítse a diákokat a „tisza egyház” védelmére. A *Bellarminus Enervatus* beosztása hűen követi Bellarmin művét, fejezetről fejezetre haladva cáfolja az ott felmerülő érveket; Ames művének szerkezete ezért inkább a katolikus gondolkodás logikai menetét követi, és a negyedik kötetben tárgyalja a protestáns teológia számára kulcsfontosságú, Perkins *A reformed Catholike*-jában például első helyen tisztázott kérdéseket, a bűn természetét, a szabad akaratot, a megigazolást, az érdemeket. Az élen pedig jelentős terjedelemben foglalkozik a katolikus egyház összetevőivel. Az első kötet a szentírással, a hagyománnyal, Krisztussal mint az egész egyház és a pápával mint a küzdő egyház fejével foglalkozik. A második kötetet az egyház háromféle tagjának szenteli: a földön küzdőknek (zsinatok, papok, szerzetesek, laikusok), a purgatóriumban szenvedőknek, és az égben megdicsőült szenteknek. A harmadik kötetben a szentségekről értekeznek. A mű első kiadása tanúskodik arról az aprólékos pontosságról, amellyel Ames diákjaival megtárgyalta e kérdéseket, legtöbbjüknek öt-hat disputációt is szentelve.

Ugyancsak Franekerben született Amesnek az a műve, a *De Conscientia*, mely summázza etikai munkásságát. Az erkölcsi kérdések iránti érzékenység végigvonult egész életpályáján; tudatosan vállalta a mások istenes útra való térítésének perkinsi örökségét:

„Ezt a tudományt mindig oly annyira a szívemen viseltem, hogy úgy gondolom érdemes minden embernek minden figyelmével követnie. Mióta (Isten jó gondviselésének rendelkezéséből) a saját hazámtól távol élek, azt tapasztalom, hogy különböző egyházakban, melyek mind a tanok, mind a felépítésük tekintetében tiszták, ez a gyakorlatias tanítás nagyon is hiányos, és hogy ez a hiány az egyike a legfontosabb figyelmetlenségeknek és gondatlanságoknak néhány olyan kötelesség esetében, melyek közelről érintik az istenességet és keresztényi életet. Erős elhatározás született bennem, hogy legalább magánemberként megpróbáljam, képes vagyok-e néhány fiatal ember esetében a lelkeszi hivatásnak ezt a célját uralkodóvá tenni, hogy nagyobb gondot fordítsanak a teológia ilyen fajta művelésére, amelytől nem kevés eredményt remélhetünk. Mikor a későbbiekben lelkészjelöltek tanításának feladatára hivatattam el, ebben a szellemben tanítottam.”⁸²

Első pillanatra ellentmondani látszik az előbbieknél Ames elszánt támadása az etika mint külön tudomány ellen,⁸³ pedig csak a keckermanni spekulatív, teológiától elválasztott etikától határolta el magát akkor, mikor az etikai problémák taglalását a teológia

feladatává tette. Ő maga valóban a *Medullában* foglalkozott először e kérdésekkel. Harmadik, 1629-es kiadásának előszavában pedig előre jelezte, szándékában áll egy külön műben bővebben visszatérni milderre: „Végezetül, ha vannak néhányan, akik a gyakorlati dolgok bővebb magyarázatát kívánják, különösen azokét, melyek a Marrow utolsó részében található, meg fogjuk kísérelni, Isten segítségével, kielégíteni őket egy külön traktátusban, amelynek írására készülök, és amely azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyeket közönségesen „lelkiismereti kérdéseknek” neveznek.” Franekerbe érkezése után néhány nappal teológiai doktori címét a lelkiismeret filozófiájával foglalkozó téziseinek megvédésével nyerte el. (Thesibus inauguralibus conscientia). E tézisek továbbfejlesztésével, kibővítésével készült el végül az 1630-ban megjelent *De conscientia et eius iure vel casibus*, mely hamarosan Londonban is napvilágot látott angol nyelven (*Conscience, With the Power and Cases Thereof* (1641). Ames az előszóban még egyszer emlékeztette olvasóit, hogy nem önálló tudományág summáját tartják a kezükben:

„Ugyanazt a módszert követem itt is mint a „Marrow of Divinity” című munkámban, amelynek második részét fejtem ki részletesen ennek a művemnek utolsó három könyvében.”⁸⁵

Ezzel a szélesebb teológiai összefüggéseket kereső olvasóit a *Medullához* utalta. A *Conscience* első könyvében a doktori téziseiben foglaltakat, a lelkiismeret definícióját, fajtáit és működését tárgyalta. A további négy könyvben pedig az embernek ember mivoltából fakadó és Isten iránti kötelességeiről írt. A legterjedelmesebb részt az ember felebarátaihoz fűződő kapcsolatának szentelte. Az isten és az emberek iránti kötelességet tárgyalva Ames a tízparancsolat pontjainak magyarázatát adta a 17. századi ember egyéni és társadalmi problémáinak szemszögéből.

Mind a *Medulla*, mind a *De Conscientia* szembeötlően magán viseli a ramusi módszert nyomait: dichotomiákra épül, melyeket a mű elején lévő táblázat még szemléletesebbé tesz. Ames még a cambridge-i Christ College-ból hozta magával a francia professor, Ramus tiszteletét, akit a tudományok legnagyobb mesterének tekintett.⁸⁶ Filozófiai írásai, melyek gyűjteménye 1643-ban jelent meg *Philosphemata*⁸⁷ címmel, bizonyítják, hogy a ramusi módszer követésén túl, Ames elsődrendű fontosságot tulajdonított a Ramus által megalapozott 'technometria' tudományának. Ramus szerint a technometria feladata, hogy az egyes tudományágakat, természetük és gyakorlati céljuk alapján definiálja és rendszerezze. Az egységes, Istentől eredő tudást hat egymásba kapcsolódó tudomány tárja fel: a logika, a „jól vitatkozás” (*bene desserere*), a nyelvtan „a jól beszélés” (*bene loqui*), a dialektika „a jó kifejezőmód” (*bene dicere*), a matematika „a jól mérés” (*bene mensurare*), a fizika „a természet jól analizálásának” (*bene naturare*) és a teológia, a „jól élnének” (*bene vivere*) tudománya. E hat tudomány az egész embert tökéletesíti: a logika az értelmet, a teológia az akaratot, a többi tudomány pedig az emberi tevékenységet irányítja.⁸⁸ A tudományok csoportosításáról szólva helytelenítette az elméleti és gyakorlati tudományok szétválasztását, úgy vélte, e hat tudomány gyakorlati alkalmazása minden emberi tevékenységet felölel. Hirdette, hogy a gyakorlatra nem néző metafizika, amelyet az arisztotelészi hagyományokon nevelkedett gondolkodók teológiaiaként űztek, fölösleges és haszontalan. „Így, határozottan arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a metafizika fölösleges és haszontalan – valójában azok közé a dolgok közé tartozik, amelyeket az apostol tanúsága szerint (Rom. 1:21) az Isten szigorúan megbüntet – hacsak nem a gyakorlatra irányul.”⁸⁹ Ugyanakkor azt is kijelentette, hogy a közzgazdaság, a törvénykezés, az etika nem önálló tudományág, hanem csak részei a teológiának. „A teológia önmagában egységesen közvetíti Isten kinyilatkoztatott akaratát erkölcsaink, akaratunk és életünk irányítására.”⁹⁰ Az enciklopédikus kört alakító tudományok rövid áttekintésével és leírásával Ames – ellentét-

ben a tanügyi reformokat indító Ramusszal – nem elsősorban egy jó tanterv kialakítását célozta, hanem az arisztotelészi metafizikát helyettesítve, teológiai műveit, a *Medullát* és a *De Conscientia*-t helyezte egy általánosabb ismeretelméleti keretbe. Az egész műből kisugárzik a puritán optimizmus: az elbukott, bűnös ember, megragadva a tudományok adta lehetőségeket, képes arra,⁹¹ hogy részt vegyen Isten teremtő munkájában, saját tökéletlen módján utánozva azt.

1633-ban Ames elhagyta Franekert. A döntés már évek óta érlelődhetett benne: a franekeri légkör, a „reformáció” rosszul álló ügye, Franekernek az egészségére ártalmas klímája a távozás mellett szólt. Meinardus Scotanus már egy 1629-ben frott levelében ezt írta:

„Egyre jobban tartok attól, hogy a kiváló Dr. Amest máshova hívják. Legalábbis, szerintem, ő maga már kétségtelenül döntött arról, hogy elmegy Angliába vagy Virginiába, hogy melyik helyet választja, nem tudom. Láttam egy levelet, melyben hívják, alapítson egyházat. A levél írója olyan meggyőző érveléssel kérte erre, amely könnyeket fakaszt és még egy kösziklát is képes lenne megmozgatni... Dr. Amest itt kell tartani közöttünk fizetésemeléssel, rábeszéléssel, kéréssel.”⁹²

Amest valóban többen is megkeresték. 1629-ben John Winthrop hívta, tartson vele Amerikába, ahol egy puritán közösséget kívántak létrehozni. Ugyanakkor Rotterdamba is hívták. Peter Hugh (1598–1660), Ames puritán barátja az 1620-as 30-as években szintén a Németalföldön élt száműzetésben, s Rotterdam virágzó puritán közösségének lekipásztora volt. Hugh Péter egy angol kollégium létrehozását is tervezte Rotterdamban, s ennek élére Amest szerette volna megnyerni. Ames végül is 1633-ban szánta el magát, hogy elhagyja Franekert. Rotterdam angol közösségének lelkésze lett, s elkezdődött az iskola szervezése is. A munkát azonban megakadályozta Ames néhány hónap múlva bekövetkezett hirtelen halála. Utolsó műve, leghosszabb hitvitázó traktátusa, *A fresh suite against human ceremonies*, halála után jelent meg Thomas Hooler gondozásában és előszavával. (1633) A terjedelmes mű a katolikus – református hitvita érvrendszerében nem hoz újat, a munka azonban összefoglaló jellegénél fogva értékes forrása a parlamentre, egyházra, kongregacionalizmusra, nonkonformizmusra vonatkozó puritán gondolatoknak.

A két puritán teológus sokoldalú munkássága nemcsak az angol teológiatörténetben biztosít számukra előkelő helyet a rendszerező, összegező gondolkodók között, hanem mindkettőjük európai hírességgé is vált. A 17. század folyamán műveiket Új Angliától Erdélyig számos nyelvre lefordítva használták oktatásban, hitvitákban és a mindennapi lelkési gyakorlatban.

JEGYZETEK

1. William AMES, *Technometry*, Translated With Introduction and Commentary by Lee W. GIBBS, University of Pennsylvania Press, 1979, pp. 41–61.
2. William AMES, *A fresh suit against human ceremonies in God's worship*, 1633, ed. R. C. SIMMONS, Gregg International Publishers Limited, 1971; William AMES, *Conscience with the Power and Cases Thereof*, 1639, Amsterdam, Walter J. Johnson Inc, 1975, (The English Experience 708.); William PERKINS, *The Works of William Perkins*, vols. I–III., 1613, AMS Press; W. PERKINS, *The Whole Treatise of the Cases of Conscience*, 1606, Amsterdam, Walter J. Johnson, 1972, (The English Experience 482.).
3. William AMES, *An Exhortation to the Students of Theology, Delivered at Franeker*, 1623, Translated by Douglas HORTON, private printing, 1958; William AMES, *Technometry*; William AMES, *The Marrow of Theology*, Translated from the third Latin edition, 1629 and ed. John D. EUSDEN, Boston, Philadelphia, Pilgrim Press, 1983.
4. I. BREWARD, *The Significance of William Perkins*, in „The Journal of Religious History”, 4(1966), Sydney, pp. 113–128; Keith L. SPRUNGER, *Ames, Ramus and the Method of Puritan Theology*, in „The Harvard Theological Review”, 59(1966), pp. 132–151; K.L. SPRUNGER, *The Learned Doctor William Ames*, Urbana, Chicago, London, Univ. of Illinois Press, 1972; K.L. SPRUNGER, *William Ames and the Franeker link to English and American Puritanism*, in Universiteit te Franeker 1585–1811, eds. G. Th. JENSMA, F.R.H. SMIT, F. WESTRA, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1985, pp. 264–274; Jan Jacobus van BAARSEL, *William Perkins*, The Hague, 1912; I. BREWARD, „*William Perkins and the Origins of Puritan Casuistry*,” *Faith and a Good Conscience*, in *Reformed Studies Conference*, 1963, pp. 5–17 Douglas HORTON, trans. *William Ames by Matthew Nethenus, Hugo Visscher and Karl Reuter*, Cambridge, Mass., 1965; Karl REUTER, *Wilhelm Amesius: der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, in *Beiträge zur Geschichte und Lehre der reformierten Kirche*, IV, Neukirchen, 1940.
5. BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, 1946; BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942; CZEGLE Imre *Amesius korai magyar tanítványai*, Szeged, 1972, (Irodalomtörténeti dolgozatok 77.); HAZAGH Mihály, *Amesius és a magyar puritanizmus* in „Angol Filológiai Tanulmányok”, 4(1942), pp. 94–112.; KOLTAY Klára, *Two Hundred Years of English Puritan Books in Hungary*, in „Hungarian Studies in English – Angol Filológiai Tanulmányok”, 20(1989), pp. 48–66.; MAKKAI László, *A magyar puritánok harca a feudalizmus ellen*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952; ZOVÁNYI Jenő, *Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, Magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1911.
6. Walter J. ONG, *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1958.
7. „Complaint was made unto me of Mr. Perkins of Christ Colledge, that in a common place made by him the 13th of Januarye, in the same Colledge, before the celebration of the Supper, he noted this as a corruption in our Church, that the Minister doth receive the bread and wine, not at the hands of another Minister, but doth take it himselfe. That to kneele when we receive the Sacrament is superstitious and Antichristian; and that another corruption it is to turne our faces toward the East.” idézi BAARSEL, *op. cit.* p. 313.

8. Az 1591-es vallomás: „Perkins said «that Mr Cartwright and Mr Snape, two of the deponents in this case, have met together and have treated and debated whether the rules and mehods of this said Book of Discipline called Disciplina Ecclesiae were agreeable to the Word of God or not: and this deponent saith that the same meeting or conference was had at St John’s College in Cambridge about this time two years, as this deponent remembereth, and that in the chamber of a student there, who was then absent, and whose name this deponent for his consciencsake forbeareth to set down. And this deponent being examined who else besides the said Mr Cartwright and Mr Snape or this deponent have been in the said assembly (which as this deponent saith was all the assembly he was at) this deponent thereto saith again that this deponent himself was present in the same assembly, and none else of the deponents to this case, saving the said Mr Cartwright and Mr Snape. But whom or how many else besides were there in the same assembly, this deponent dareth not to express.... in the said assembly in St John’s College in Cambridge as aforesaid there was a Moderator who propounded the questions there debated of, and noted every man’s opinions and reasons upon the same. And this deponent being examined who hath been so chosen, he saith not any of the deponents in this case, and who else was, he dareth not to tell for the reasons before mentioned... that, in the said assembly or meeting had at Cambridge as aforesaid (which was all this meeting that this deponent had with any of the now deponents in this case) this question and no other was treated and debated of in scholastical manner: viz. whether that the sacrament ought to be received at the hands of unpreaching ministers or not. And some held and agreed that they were not, and others said that they were; but not by any subscribed unto, to this deponent’s knowledge..... he doth not know, nor hath credibly heard, that any of the deponents in this cause have practised or put in use this authority or power of an eldership or presbytery or any part thereof.” idézi H.C. PORTER, *Reformation and Reaction in Tudor Cambridge*, Cambridge, University Press, 1958, pp. 192–193; Perkins az egyetemi hatóságok előtti 1586-os nyilatkozata BAARSEL, *op. cit.*, pp. 313–316.
8. *Ibid.*, pp. 313–316.
9. Voetius *Exercitia Pietatis* c. művének Perkinsre utaló helyeit összegyűjti BAARSEL, *op. cit.*, pp. 317–321.
10. Perkins művei Voetius könyvtárában *Ibid.*, p. 321.
11. Első kiadás Cambridge, J. Legate, 1592.
12. „How Neere we may come to the present Church of Rome in saundry points of Religion, and wherein we must forever depart from them. idézi William PERKINS; *His Pioneer Works on Casuistry: „A Discourse of Conscience” and „The Whole Tratisse of Cases of Conscience*, ed. and intrduced by Thomas F. MERRILL, Neeuwkoop, B.DE Graaf, 1966. p. XVII.
13. „*Not seene any book of like quality, published by a Protestant to contain either more mater, or delivered in better method*”. Idézi *Ibid.*, p. XVII.
14. HANKISS Elemér – MAKKAI László, *Anglia az újkor küszöbén*, Budapest, Gondolat, 1965, pp. 115–118.
15. „... mans conscience is knowne to none, besides himselfe, but to God...” PERKINS, *The Whole...*, *op. cit.*, in n. 12, p. 100.
16. cf. „Conscience bears record to God himself”, „the word of God alone by an absolute and sovereigne power bindes conscience”, PERKINS, *A Discourse...*, *op. cit.*, in n. 12, p. 10.
17. *Ibid.*, p. 5.
18. *Ibid.*, pp. 11–21.
19. *Ibid.*, pp. 70–76.

20. („The providence of God is either ordinary and usual, or extraordinary and unusual. Ordinary providence consists in God’s observance of the order in things which was appointed from the beginning, an order which requires that a certain thing go before and that a certain consequence follow. That order in natural things is the law of nature common to all things, or the very nature of things, in so far as these are established in a certain order. It arises from the force and efficacy of the never revoked word of God given in the beginning... Extraordinary providence consists in God’s provision for things beyond the usual and appointed order. Whatever is effected is, by metonymy of the effect, called a miracle.”) AMES, *The Marrow...*, op. cit., in n. 3. pp. 107–108. (Book I. Ch. IX.)
21. Francis Bacon gondolata cf. Christopher HILL, *Intellectual Origins of the English Revolution*, Oxford, Clarendon Press, 1980, p. 89.
22. Sir Walter Raleigh világtörténetéről *Ibid.*, pp. 196–197.
23. PERKINS, *The Whole...*, op. cit., pp. 130–135.
24. „For al Sacraments are seals of the righteousnes of faith, Rom. 4. 11. ... when the heart of the beleever, ... doth beleeve, not onely that there is a remission of sinnes in general, but that his sinnes are forgiven to him, in particular.” *Ibid.*, p. 136.
25. *Ibid.*, pp. 136–140.
26. „The Right ends of a religious fast ... ist to fring the bodie, and so the bodily lusts into subjection to the will and word of God. ... to confirme the attention of our minds in hearing and in prayer. ... to testifie the humilitie and contrition of our hearts, ... to admonish us of our guiltines before the Lord ...” 26 *Ibid.*, p. 155.
27. „Furthermore, it is the libertie that Gods law gives to servants, yea and to beasts, that they shall not be oppressed with labour by working on the Lords day; and this libertie is grounded upon the law of nature, and common equitie. Here the common sort are wont replie and say. If we must rest from the labour of our callings the whole day, we shall not be able to maintaine our selves and our families. To which it may be answered ... if they keepe his (God’s) commandment, and rest upon the seventh day, God will in mercie give a blessing, and they shall no lesse receive from him their daily bread, in that day, then in another.” *Ibid.*, p. 159.
28. „Objection: Servants must have recreation, otherwise how shall they be able to worke in the weeke day? Ans. True; but their recreation pertaineth not to rest, but to labour, and is therefore used, that a man by it may be made more fitt to labour.” *Ibid.*, p. 160.
29. Christopher HILL, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, London, Secker and Warburg, 1964, pp. 382–419.
30. PERKINS, *The Whole...*, op. cit., p. 179.
31. „Oath, is a religious and necessary confirmation of things doubtfull, by calling on God, to be a witsesse of truth, and revenger of falshood.” Majd elmondja, mely esetekben szabad esküt tenni. Az első három pont a kötelező esküt ellenzőknek látszik igazat adni, még akkor is, ha nem mondja ki, a feltételek meg nem léte esetén tilos az eskü. „... the occasions of taking the oath, be also just; and they be chiefly foure. I. When it may further Gods glorie and worship: or serve to proove some doctrine of salvation, in whole, or in part. II. When it may tende to the furtherance of brothely love; or to the preservation of our neighbours life, goods, or good name: or further, to the confirmation of some league, covenant, or contract made betweene parties, upon good ground, and for good and necessarie purposes. III. When it serveth, to relieve a mans owne private necessatie, as when one sweares to maintaine his owne good name, goods, or life; to confirme his wone faith and truth in contracts.” *Ibid.*, p. 141.
32. „IV. When the Magistrate doth exact it, by order of justice. ... the oath be ministred lawfully, not against pietie or charitie.” *Ibid.*, p. 141.
33. *Ibid.*, p. 144.
34. *Ibid.*, p. 145.
35. *Ibid.*, p. 144.

36. *Ibid.*, p. 146.
37. *Ibid.*, p. 142.
38. pl. Robert Sibthorpe cf. HILL, *Society...*, op. cit., p. 403.
39. Christopher HILL, *Puritanismus and revolution*, London, Secker and Warburg, 1958, pp. 220–223.
40. PERKINS, *The Whole...*, op. cit., p. 211.
41. *Ibid.*, pp. 219, 220–221.
42. *The Works of that famous and worthy minister of Christ in the University of Cambridge Mr. William Perkins*, London, John Legatt, 1616–1617. Magyarországon a Dunántúli Egyházkerület Pápai könyvtára K III. 460.
43. *Ibid.*, Vol. 1., pp. 421–438.
44. *Ibid.*, Vol. 1., pp. 453–474.
45. *Ibid.*, Vol. 1., pp. 476–486.
46. *Ibid.*, Vol. 1., pp. 487–513.
47. *Ibid.*, Vol. 1., pp. 515–554.
48. *Ibid.*, Vol. 2., pp. 1–152.
49. SPRUNGER, *William...*, op. cit., in n. 4. p. 264.
50. Perkins „instructed them soundly in the truth, stirred them up effectually to seeke after Godlinesse, made them fit for the kingdome of God: and by his owne example shewed them, what things they should chiefly intend that they might promote true Religion, in the power of it, unto God glory, and others salvation” idézi SPRUNGER, *The Learned ...*, op. cit., in n. 4. pp. 12–13.
51. PERKINS, *The Works...*, Vol. 2. pp. 643–673.
52. BREWARD, *The Significance...*, op. cit., in n. 4. p. 121.
53. SPRUNGER, *The Learned...*, p. 145.
54. *Ibid.*, p. 10.
55. *Ibid.*, p. 10.
56. *Ibid.*, p. 21.
57. „he was suspended «from the exercise of his ecclesiastical function and from all degrees taken or be taken.» „idézi Gibbs in AMES, *Technometry*, in n. 1. p. 5.
58. William AMES, *Puritanismus Anglicanus*, Frankfurt, 1610, p. 6.
59. *Ibid.*, p. 14.
60. *Ibid.*, p. 26.
61. *Ibid.*, p. 40.
62. *Ibid.*, p. 16.
63. *Ibid.*, pp. 7–8, 39.
64. *Ibid.*, p. 9.
65. *Ibid.*, p. 7.
66. *Ibid.*, p. 42.
67. ROBINSON, *Justification of Separation*, 1610; levélváltás Robinson és Ames között 1611-ben. A levelek megjelentek *The Prophane Schisme of the Brownists*, 1612; ROBINSON, *Of Religious Communion*, 1614; AMES, *A Manuduction for Mr. Robinson*, 1614; ROBINSON, *A Manumission to a manuduction*, 1615; AMES, *Second Manuduction for Mr. Robinson*, 1615.
68. SPRUNGER, *The Learned...*, p. 44.
69. AMES, *Technometry*, op. cit., in n. 1. p. 6.
70. *De Arminii Sententia* 1615; *Rescriptio Scholastica Brevis ad Nicolai Grevinchovii Responsum*, 1615; *Coronis ad Collationem Hagienem*, 1618.
71. EUSDEN in AMES, *The Marrow...*, op. cit., in n. 3. pp. 7, 26–28, 32–33.
72. AMES, *Conscience...*, Book II. p. 11.

73. Angol kiadásainak címe: *The Marrow of Sacred Divinity*. Leydenben adta ki Ames volt cambridge-i kollegájának kéziratát: „The Diocesans Tryall; Wherin all the Sinnews of Doctor Downhams Defence are brought into three heads and orderly dissolved, published by Dr. William Ames, London, 1621. Szintén Leydenben született névtelenül megjelent munkája *A reply to Dr. Mortons generall defence of three nocent ceremonies; Viz. The Surplice, cross in baptizme, and kneeling at the receiving of the sacramentol elements of bread and vine*, London, 1622.
74. „Some people, including those not unlearned, dislike this whole manner of writing, that is, of placing the main body of theology in a short compedium. They ask for great volumes in which they may establish themselves or wander about as they will. But I intend this for all those who have neither the ample leisure nor the great skill to hunt the partridge in mountain and forest... Others do not dislike the manner as long as the chief heads are treated in a board rhetorical way – they think that details cannot be handled point by point. Yet when language flows on in a swift stream, carrying with it many things of many kinds, the reader can catch and hold fast very little. He cannot find a reteng place. But when certain directons are laid down, th reader has at every step, as it were, a spot marked where he may set his foot.
- There will be some who condemn the precision of method and logical form as curious and troublesome. But we wish them sounder reason, for they separate the art of learning, judging, and memorizing from those things which most deserve to be learned, known and mentioned. in AMES, *The Marrow...*, op. cit., in n. 3. p. 69.
75. „A teológia az Istennek élés tudománya” in *Ibid.*, p. 69.
76. Ames franekeri éveit frott művei: *Utriusque Epistolae divi Petri Apostoli Explicatio analytica*, Amsterdam, 1635; *Lectiones in CL Psalmos*, 1635; *Christianaec ateheseos sciagraphia*, Franeker, 1635; Bellarminus Enervatus, 1625, 1626; *Anti-Synodalia Scripta, vel Animadversiones in dogmatica illa, Qua Remonstrantes in Synodo Dordracena exhibuerunt et postea divulgaverunt*, 1629; *De conscientia et eius iure vel casibus*, 163; Maccoviuszal vitázó műveit in n. 78.
77. „At first coming to Franeker, he found things in such a frame in the university that he thought of departing thence before he was settled.” John DAVENPORT, *A Apologeticall Reply to a Booke called an Answer to the Unjust Complaint of W.B.*, Rotterdam, 1636, idézi SPRUNGER, *William...*, op. cit. in n. 4. p. 266.
78. Ames művei Maccovius nézetei ellen: *Disputatio Theologica de Adoratione Peccatoris ad conversionem; Assertio Theologica de Adoratione Christi; Disputatio repetita, et vindica de fidei divinae veritate*; A vitatott kérdések: – az Isten nevében, egyes embereknek kinyilatkoztatott dolgok tekinthetők-e Isten valódi akaratának
– van-e megváltást (regeneration) megelőző, előkészítő kegyelem
– az ember meghallgatja-e Isten ígéjének prédikálását megváltása előtt
– Jézus közbenjáróként tisztelendő-e
79. SPRUNGER, *The Learned ...*, op. cit., in n. 4. p. 90.
80. Robert BELLARMIN, *Disputationes de controversiis chritianae fidei adversus hujus temporis haereticos*, Tom. 1–3, Ingolstadt, 1586–1593.
81. KOLTAY, op. cit., in n. 5. pp. 59–60.

82. „My heart hath ever since been so set upon that Study, that I have thought it worthy to be followed with all care, by all men. Since also (Gods good providence so disposing it) that I lived out of mine owne Countrey, I did obserue that in diuers Churches, pure both for Doctrine and Order, this Practicall teaching was much wanting, and that this want was one of the chief of the great neglect, or carelesnesse in some duties which neerely concerne Godlinesse, and a Christian life. My minde was set on, as it were by violence, to try at least in private, whether I were able to preuaile with some young men that purpose of the Ministry, more to apply thair mindes to this kinde of handling of Divinity: whence no small fruit was to bee hoped for. Being afterwards called to a publike charge of Theyching in the goe before those that were Students for the Ministrie, in this manner of teaching.”⁸² AMES, *Conscience...*, op. cit., in n. 2. To the Reaer A 3.
83. AMES, *Technometria*, op. cit., in n. 1. pp. 113–115.
84. „Finnally, if there are some who desire to have practical matters better explained, especially those of the latter part of this Marrow, we shall attempt, God willing, to satisfy them in a special treatise, which I mean to write, dealing with questions usually called „cases of Conscience” AMES, *The Marrow...*, op. cit. in n. 3. p. 70.
85. „I follow here the same method, that I did in my Marrow of Divinity. Of the second part whereof, the three last of these Bookes are a full Exposition.”⁸⁵ AMES, *Conscience...*, op. cit. in n. 2. f. A 4.
86. SPRUNGER, *Technometria. A Prologue to Puritan Theology*, in „Journal of the History of Ideas”, 29(1968) p. 120.
87. A Philosophemata a következő tanulmányokat tartalmazza:
 1. Technometria, amnium et singularum artium fines adaequate circumscribens
 2. Alia Technometriae Delineatio, Per Quaestiones et Responiones ad faciliorem captum instituta ac proposita
 3. Disputatio theologica adversus Metaphysicam
 4. Disputatio theologica de Perfectione SS. Scripture, ex eius sententia ac placito
 5. Demonstratio Logicae Verae
 6. Theses Logica
88. AMES, *Technometria*, op. cit., in n. 1. p. 115.
89. „Thus, it must certainly be concluded that metaphysics is vain and useless – indeed of such a kind as that which in the apostle’s witness (Romans 1:21) is most severely punished by God – unless it be directed to practice.” *Ibid.*, p. 109.
90. „Theology alone homogeneously delivers the whole revealed will of God for directing our morals, will and life.” *Ibid.* p. 113.
91. *Ibid.*, pp. 101, 103–104.
92. „My fear increases because the illustrious Doctor Ames has a call. At least he has apparently resolved in his own mind, in my opinion, to go into either England or Virginia – which one I do not know. I saw a letter in which he is called to plant a church. The writer than appealed with such splendid reasoning that it would bring forth tears and be able to move a heart of iron... Doctor Ames must be held here for us by an increase in salary, by reasoning, and by intercession.” idézi SPRUNGER, *William...*, op. cit., in n. 4. p. 270.

KLÁRA KOLTAY

**THE MASTER AND HIS DISCIPLE: THE WORKS OF
WILLIAM PERKINS AND WILLIAM AMES**

Summary

As Hungarian Puritans often referred to the works and example of the famous Cambridge Puritan, William Perkins and those of his disciple, Franeker professor William Ames, it is worth giving a summary of their lives and works. Though Perkins was a less radical figure of English Puritanism than Ames, the two theologians had much in common. Both Perkins, the well-known preacher in Cambridge, and Ames, professor of many would-be ministers, were aiming at establishing practical theology. They tried to set up a coherent theological system around this idea and to provide useful ethical handbooks for the Puritans' use. They had their share in working out the program of nonseparating congregationalism, and were equal in obtaining an international fame throughout the 17th century.

ERASMUS OSWALDUS SCHRECKENFUCHS KÖRÉBŐL SZÁRMAZÓ KÉZIRAT A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi, XVI. századi könyveinek katalógusa 1989-ben jelent meg, possessoraik és marginális bejegyzéseik számbavételével.¹

A katalógus munkálatai során került elő a Proclus–Cleomedes Aratus–Dionysius Afer–Honterus Ioannes műveit tartalmazó gyűjtőkötet egy példánya.²

A könyvben a nyomtatott szöveg után 12 lapnyi, latin nyelvű kézirat van bekötve.

Címe: „In Computum ecclesiasticum obseruationes M. [agistro?] Osualdo Schrecken-fuchsio Mathematico collectore. Quod ex mandato diuino dies Paschatis sit celebrandus die 14 primi mensis.” Egy kéz frása, barna tintával, két helyen cinóberes aláhúzással, a szöveg között egy táblázattal és egy rajzzal; scriptura continua, 155 x 95 mm méretben, pontosan a könyv nagyságához igazodik.

Erasmus Oswaldus Schreckenfuchs (1511–1579) a középkorvég jellegzetes, érdekes tudóseyéniségei közé tartozik. A freiburgi egyetemen matematikát, retorikát és héber nyelvet tanított. Sokoldalúságát növelheti szemünkben az, ha meggondoljuk: a matematikán akkoriban a csillagászatot is értették, a retorika fogalmába az antik szerzők műveinek beható ismerete is tartozott. Mindezt igazolhatja a talált 12, átlag 25 soros lapot kitevő, az időszámítással kapcsolatos témájú tanulmány is.

Schreckenfuchs munkái közül az alábbiak ismereteseek:

– *Commentaria in nouas theoricis planetarum Georgii Purbachii*. Basel, 1556.³⁻⁴

– *Scholia in Proclum, Lycium, de sphaera etc.* Basel, 1561.⁵

– *Primum mobile... hoc est absolutum et perfectum in tabulas directionum Ioannis de Montereio, & Georgii Purbachii etc.* Basel, 1567.⁶

– *Commentaria, in sphaera Ioannis de Sacrobvsto*. Basel, 1569.

– *De relatione annorum antiquorum gentium...* Basel, 1576.⁷

A talált kézirat a legutóbbi munka témájába vág. Igaz, hogy címében az egyházi időszámítás – a computus – kérdéseire vonatkozó észrevételek megtételét igéri, de terjedelme nagyobb részében a régi népek naptári sajátosságait taglalja. Az egyházi naptári rész tehát aránytalanul rövid, így a computus jelentékeny részét kitevő holdciklusok és az ezekkel kapcsolatos fogalmak – pl. húsvétkör, aranszám, epakták –, amelyek a változó helyű ünnepek meghatározásában döntő szerepet játszanak, említve sincsenek a kéziratban. A munka viszont egy mellékesnek mondható, a húsvét dátumával összefüggő kérdést tárgyaló fejezettel kezdődik. A húsvét dátumát tudvalevőleg részben a holdjárás szabja meg.

A munka keletkezési idejére a kézirat egy helye utal: 1561. Ez az idő a naptárkérdés szempontjából mozgalmas, mondhatni döntő fontosságú időszakra esik. A XVI. sz. második felében már 10 napra nőtt a Julián- naptár és a természet éve – a napév – közti eltérés: a niceai zsinat (325) idején még március 21-ére esett a tavaszi napéjgyenlőség napja, de Schreckenfuchs korában már március 11-re hátrált. A mintegy 128 évenkénti egy nap csúszásról már Rogerius Bacon (XIII. sz.) és több más természettudós, továbbá a költő Dante (XIV. sz.) is tett említést, de naptárreformra, a naptár hibájának további megakadályozására csak IV. Sixtus (1475), X. Leo (1515) és végül XIII. Gergely (1582) tett lépéseket. Ez utóbbi Aloisius Lilius tervezete alapján rendelte el a róla elnevezett, megreformált naptár használatát 1582. X. 15-től kezdődőleg. A reform szükségességé-

vel azonban már a tridenti zsinat (1545–1563) is foglalkozott – és épp ezekből az évekből származik kéziratumk.

A munka részeinek – „fejezeteinek” – tartalma röviden a következő:

A főcím kb. így adható vissza: „M. Oswald Schreckenfuchs matematikus észrevételei az egyházi időszámításról”. Az első fejezet (inkább: bekezdés) értelem szerinti címe: „Arról, hogy isteni meghagyásra a húsvét napja az első hónap 14. napján ünnepelendő”. Ez a mindössze 12 soros rész idézi 2 Móz 12,2–6. versét, de hivatkozik 3 Móz 23 (5)-re, 4 Móz 28 (16)-ra és 5 Móz 16-ra, továbbá Josephus Flavius De antiquitatibus (voltaképpen Iudaiké Arkhaiologia, A zsidók története) 3. könyvére. Az – egykori – zsidó első hónap (Niszan, régen Abib) 14-ének hangsúlyozása arra a szellemi viszályra, sőt harcra utal, amely a kereszténység első századaitól hosszú időn át folyt a húsvét napjának meghatározására nézve. A kis-ázsiai egyházak ui. Jézus feltámadását a zsidó pészah napján, vagyis Niszan 14-én ünnepelték – ezért kvartodecimánusoknak nevezték őket. A római egyháza szerint viszont a Niszan 14-ét követő vasárnap a húsvét napja, a zsidó naptár szerint dátum ugyanis a hét bármely napjára eshet. Schreckenfuchs korában azonban már legalább 800 éve ez utóbbi szabály szerint ünnepelték a húsvétot Európában.

A második fejezet a kézirat egyik leghosszabb része. Címe: Hányféle naptárt és kik adtak ki a rómaiaknál.

A szerző kronológiai sorrendben háromféle naptárt ismertet. Az elsőt Romulusnak tulajdonítja, amelyben 304 napos volt az év. Ennek a számértéknek magyarázatára Ovidius Fasti I. könyvéből idéz 10 sort.

Másodikként a Numa Pompilius-féle naptárt részletezi, amelyben az év 354 napos volt 12, felváltva 29 és 30 napos holdhónapokkal. A holdhónap valódi hosszát ennél az átlag 29 1/2 napnál 44 perc 3 másodperccel hosszabbnak mondja, vagyis 0,2 mp pontossággal adja meg a szinodikus holdhónapok – a holdváltások – hosszát. (Ezt az értéket különben már az i.e. IV. sz.-ban ismerték a babilóniai és a kínai csillagászok.) Különös, hogy Numa naptárát ismertette a szerző csak a néhány perces időtöbblet elvetését hozza fel hibájaként, de nem említi a két évenként beiktatott 22, ill. 23 napos szökőhónap (mensis mercedonius) használatát a rómaiaknál, amely szükséges volt a holdéveknek a náluk mintegy 11 nappal hosszabb napévekkel való egyeztetéséhez.

Harmadikként Julius Caesar reformált naptárát ismerteti a kézirat. Nagy bölcsesség jelének mondja az évnak a holdváltásoktól független, és – a február kivételével – 31, ill. 30 napos hónapokra való felosztását. Az utolsó négy hónap hosszát nem helyesen adja meg: szerinte September és November 30, October és December 31 napos volt – de az eredeti Julián-naptárban ellenkező volt a hónapok hossza.

E naptárral kapcsolatban a szerző három említésre méltó dolgot ír le. Elsőként azt, hogy az 1. olimpiász kezdetétől Julius Caesar új naptárának bevezetéséig 730 egyiptomi év telt el. (Ha a tényleges i.e. 45-ből indulunk ki, az 1. olimpiász 1. évére i.e. 775 adódna.)

Az olimpiai éra az ókor kronológiájában alapvető jelentőségű, minthogy a görögösek ezt az érat használta minden esemény időbeli megjelölésére. Az olimpiai éra kezdő évének a mi időszámítási rendszerünk szerinti helyét azonban csak a múlt század 80-as éveiben rögzítették le (egy napfogyatkozás segítségével, amely a 48. olimpiász 4. évében történt, és ezt a Hérodotosz által feljegyzett fogyatkozást tudták azonosítani az i.e. 585. május 28-ival).⁸

A Schreckenfuchs-féle kézirat a Julius Ceasar-féle naptárreform első évüül a 183. olimpiász 3. évét jelöli meg a továbbiakban. Az i.e. 45-ös évből kiindulva eljutunk 776-hoz, mint az 1. olimpiai játékok 1. évéhez. És ez a történelmileg helyes év.

Ha tehát a kronológusok 1561 és 1887 között⁹ ismerték volna ezt a kéziratot, előbb meg tudták volna adni ezt a fontos évszámot.

A szerző azt is megemlíti, hogy Róma alapítása „ante Christum” 750-ben, a 7. olimpiász idején történt. Az ugyan igaz, hogy a 7. olimpiai játékok évei i.e. 748 és 751 közé esnek, az ő évadatának megfelelően, de mai történeti kronológiai ismereteink szerint a Várost i.e. 753-ban alapították.

A kézirat szerinti második említésre méltó körülmény az, hogy a megreformált naptár első évében az athéni hekatombaion hónap 1-e egybeesett quintilis 1-vel, és hogy Julius Caesar ezért akarta ezt a hónapot magáról elnevezni. További itt említett különösség az, hogy a mondott 730 egyiptomi év során 182 szökőnapot iktattak be, és ez éppen hat hónap elcsúszást okozott a régi naptárban (januártól júniusig).

A harmadik, a Julius Caesar-féle naptárral kapcsolatba hozott különösség körülfraza meglehetősen homályos. Ebben az 1460 éves – ismert, un. Szóthisz – periódusról, ill. annak közepéről történik említés, de a naptárreform ideje távol esik a periódusok közepétől, lévén ezek kezdő évei kb. i.e. 1318, ill. i.sz. 139.¹⁰

Az az egyiptomiaktól átvett időmérési különösség, hogy a nappalt és az éjszakát egyaránt 12–12 részre osztják, függetlenül ezek évszaktól változó hosszúságukra, a középkorban is élt. A kézirat harmadik fejezetének címe (*Naturalis est spatium*) azt jelenti ki, hogy ezek az „órák” – természetesek. Példát is ad és dolgoz ki ilyen órák kiszámítására: Milyen hosszúak a nappali órák Freiburgban január 22-én? Elvi útmutatást a megoldásra nem találunk, csak néhány nem világos gyakorlati lépést. A kiinduló pont a Napnak az ekliptikán – a nappályán – elfoglalt helyzete napkelte idején: az ekliptikai hosszúság 312. fok. A mondott időben a Nap valóban az ekliptika itt megjelölt helyén tartózkodott.¹¹ A továbbiakban a szerző megadja Freiburg földrajzi szélességét (48°13'), és közli ez égi egyenlítő horizontban levő és „15° felemelkedés” utáni pontjának szögét (336° 58', ill. 343° 58'). A kettő különbségét 10°-nak mondja, amely megadja az órák hosszát, vagyis 40 percet. Ez utóbbi megállapítás ugyan helytálló, mert az égbolt forgásának szögsebessége 1° 4 percnként, de a fokadatokban nyilvánvaló a tévedés, lévén köztük csak 7° a különbség. Megállapítható, hogy a 343° a helyes érték. Nem világos viszont, hogy mire vonatkozik a másikat meghatározó 15°-os emelkedés. Az a gyanú, hogy a szerző itt is tévedett, és az eredményt a 15° (cos 48°13')■10 véletlen összefüggésből nyerte. A mondott helyen és időben a nappali óra hossza különben 44–45 perc lenne.

A negyedik rész az éjszakáról és annak részéről szól. Címe (*Nox a nocendo*) szerint az éjszaka az ártalmasságáról kapta a nevét. Ez nyilván téves, talán népi etimológiai szövegyeztetés: nox – éjszaka, nocere – ártani. Érdekes viszont az éjszaka hét időszakának felsorolása, ill. ezeknek és részben nevüknek közelebbi meghatározása.

A hétről (*De Septimana*) szóló következő fejezet a „hetek” hét fajtáját nevezi meg. Ezek egy része homályos meghatározást ad, de valamiképpen mindegyik a Bibliával áll összefüggésben (pl. az 1 Móz 2,2; 2 Móz 23, 10–12; 5 Móz 16, 8–10; Dán 9, 24 versekben említett „hetek”).

Figyelemre méltó az a körülmény, hogy a következő fejezetet (*De mensibus* – a hónapokról) a kézirat készítője nemhogy új bekezdésben, de még új sorban sem kezdte. Ebben a részben igen nagy elfogultsággal azt állítja, hogy az egyiptomiak, a görögök és a rómaiak ide vágó ismeretei mind a zsidóságtól származtak: Noé tanította e népeket a Nap járása szerinti év és a Hold járása szerinti hónap ismeretére. Erre véli vonatkozni Ovidiustól a *Fasti* I. könyvének négy idézett sorát.

A kézirat hetedik, *Est autem signum...* (Továbbá van jel...) című része az állatövi csillagképekre és ezeknek a hónapokkal való összefüggésére vonatkozik. A két fogalomkör között húzott párhuzam néhol igen önkényesnek, talán egyéninek tűnik (pl. az

augusztus hónapja azért a Szűz hava, mert a nyári hőségtől kimerült föld semmit sem terem). Különös, hogy a csillagász szerző itt nem tér ki arra, hogy a naptári hónapok lassan eltolódnak a csillagképhez viszonyítva, noha az ő idejében, a naptárreform előtti években sokat emlegethették szakkörökben ezt a tényt is.

A következő fejezet a hónapok fő római napjait (Calendae, Nonae, Idus) és ezek összefüggéseit ismerteti a holdfázisokkal. Megemlíti az időnkénti elcsúszások tényét, és utal ezek okára. Itt is hoz fel etimológiai magyarázatot, ezúttal Macrobiusét, aki szerint az Idus szó – lévén Idus a holdtölte idején – a vidus (látás) szóból származik, amelyből elhagyták a v-t.

A kilencedik rész különös címe (Notandum etiam, quod in quolibet mense etc.: Megjegyzendő az is, hogy bármely hónapban stb.) nem fedi a tartalmat. Ebben a napokhoz fűződő és a szerző által – dicséretes módon – elítélendő babonás hiedelmekről van szó. A baljóslatúnak tekintett napokra példát Gelliustól közöl hosszabb idézet formájában.

A tizedik rész az évekről, alcíme szerint (Magnus autem annus) a nagy évről vagy világevőről szól. A szerző szerint ez utóbbinak hosszára Cicero 5000 évet adott: ennyi idő múlva az égitestek ugyanolyan helyzetbe állnának vissza. Közli az Alfonz-féle (XIII. sz.) értéket, 49.000 évet. Végül felhossa, hogy Copernicus a két érték közötti 25.816 évet adott erre. Itt szőhibát követett el, amennyiben szó szerint azt írja: „Copernicus vero maiorem Cicerono, et maiorem Alphonsinis...., minorem helyett (Copernicus pedig Cicerónál nagyobbat és az alfonzinál nagyobbat – a helyes kisebbet helyett).

A következő részben foglalkozik a kézirat első ízben a tulajdonképpeni computus-szal, az egyházi naptár rész kérdéseivel. Megadja a helyes szabályt a napkör és a vasárnapi betű kiszámítására (matematikai alakban: $N = Y \pmod{28}$), ahol N a napciklus száma, Y az évszám). Példának az 1561-es évet hozza fel (hoc anno corrente 1561), ebből datálható tehát a kézirat. (Az évszámból kiszámítható az 1–28-ig terjedő napciklus, ennek alapján megállapítható a vasárnapi betű a-tól g-ig, s minthogy azonos betűkhöz azonos heti nap tartozik, az év napjainak helyzete egész évre lerögzíthető. A szökőévekben a február 23. utáni napokhoz egy másik vasárnapi betű tartozik.)

A 12. fejezet az év négy szakára (De quatuor temporibus Anni), vagyis az évszakokra nézve ad ismereteket. Legnagyobb terjedelemben a tavaszi napéjegyenlőséggel foglalkozik. Ennek helyzete a naptári évben nem állandó, és nagyonis észrevehető eltolódást szenvedett a klasszikusok – Ovidius, Manilius, Plinius – kora óta (akikre hivatkozik ill. akiktől idéz a szerző). Az eltolódást csak megállapítja, de sem okát, sem adatot a mértékére nem ad. Azt említi meg csupán, hogy a régiek a Nap – képzelt Föld körüli – keringését az állócsillagokhoz, nem pedig a tavaszponthoz viszonyítva határozták meg (ez így általánosságban csak részben igaz).

A munka az évszakok váltakozásának okát az ábrával magyarázza, amely lehet az éggömb, de ugyanúgy használható a Föld sarkokon átmenő síkkal való metszetének. Az ábrán a Rák- és Baktérítő kissé torz helyzetben túl közel esik az egyenlítőhöz, ezért a *ci* egyenes nem merőleges az *fm* egyenesre, hanem azzal kb. 75°-os szöveget zár be. Ezen kívül a szöveges magyarázatban két komolyabb hiba fedezhető fel: az un. első mozgó (primum mobile) tengelyének *bok*-t jelöli meg a helyes *eok* helyett, továbbá *bi*-t ír az egyenlítő megjelölésére *bh* helyett. E hibák miatt és a meglehetősen zavaros és nem is mindig helyes magyarázatokból az olvasó aligha volt képes világosan látni az évszakok helyzetének és változásainak nem túl egyszerű kérdéseiben.

A 13. – utolsó – fejezetben az év különbözőnek talált hosszával foglalkozik. A közölt időértékek igen érdekesek, bár nem minden esetben helyesek.

A szerző szerint – írja a szöveg – a ptolemaioszi év hossza 365 nap, 5 óra, 55 perc s 12 másodperc. A Julián-évtől (365 n 6 ó) való eltérés 288 év alatt tesz ki egy teljes

napot – állítja a kézirat. Ez a számítás nem helyes, mert pontosan számolva a megadott értékekkel a különbség csak 300 év alatt nő fel egy napra. A szerző szerint az alfonzi – nyilván az Alfonz-féle táblázatok szerinti – évhossz 365 n 5 ó 45 p 16 mp, amely 136 év alatt ad egy nap elcsúszást. A valóságban az adott értékekkel számolva már kb. 98 év alatt nőne fel 1 napra az eltérés. Az sem igaz, hogy az alfonzi és a Julián-évnél a szöveg által megadott 19 p 14 mp-cel lenne rövidebb. Ha ennyi lenne az eltérés, csak mintegy 73 év kellene az 1 teljes napra növekedéshez. (A valóságban az Alfonz-táblázatok évhossza 365 n 5 ó 49 p 24 mp, vagyis a mai évhosszal összehasonlítva kb. 138,5 nap alatt adna 1 teljes nap eltérést.)

Végül a szerző „Albertennius Arathensis” évadatát említi. A különös név a mai Irak területére eső Rakkában – latinosan Aracta – élt Al Battani – latinos nevén Albategnius – iszlám csillagász (IX. sz.) nevét rejti, akinek évadatára a kézirat 365 n 46 p 24 mp-et ad, gondatlanságból leghagyva belőle a fontos 5 ó értéket. Szerinte ez a valósággal leginkább egyező adat. Ez valóban igaz, hiszen a pontos érték 365 n 5 ó 48 p 46 mp, és a többi között évhossz mind pontatlanabb Al Battaniénál.

A kézirat itt véget ér – talán helyesebb lenne azt írni: megszakad. Az egyházi naptári rész rövidsége és hiányossága a munka befejezetlenségére utal. Nem tudni, hogy a kézirat végén látható //: jelnek mi az értelme.

A talált kézirat tudománytörténetileg érdekes, de nem kimagasló jelentőségű, és csak egy-két helye érdemes arra, hogy magára vonja naptártörténettel vagy kronológiával foglalkozó szakemberek figyelmét. Az olimpiai éra kiindulópontjára vonatkozó adatai egy-kétszáz évvel ezelőtt avatták volna igen fontos forrásmunkává. Alig található benne több, mint amennyit a quadrivium ide vonatkozó, korabeli studiumai tartalmazhattak.

A szerző ismerte Copernicus művét, annak megjelenése után 18 évvel, de kéziratában nincs nyoma annak, hogy eszméiből is átvett volna valamit. Igaz, hogy a téma sem adhatott erre alkalmat.

Minden fáradozás ellenére nem sikerült eredeti Schreckenfuchs-kézírást fellelteni.¹² Ennek ellenére szinte bizonyosra vehető, hogy a talált írás nem autográfia, hanem másolat vagy dictando. A szerző maga ugyanis aligha követhetett volna el annyi szóhibát, elírást és kihagyást, mint amennyi a kéziratban található. Másolatra utalnak a 4. ábra nyilvánvalóan gondatlanságból származó hibái is.

A legvilágosabban talán a kézirat utolsó oldalán található ferdtések igazíthatnak el minket az autográfia vagy másolat kérdésben. Nem képzelhető el ui. az, hogy a szerző ne a helyes Albategnius, Aractensis, ill. Aractia személy- és helyneveket ismerte és használta volna. A másoló viszont a számára ismerősebbnek tűnő Albertennius, Arathensis, ill. Aratia formákat látta és írta a szövegbe. Ez az írásmód, továbbá a több helyen is elkövetett néhány számhiba azt sugallja, hogy a másoló nem lehetett a tanulmány tárgyában járatos szakember.

A Proclus-kötet kolligátumaként napvilágra került kézirat címe Oswald Schreckenfuchs matematikus magisternek az egyházi időszámításra vonatkozó észrevételeit ígéri. Mégis, az alcímekkel hosszabb-rövidebb egységekre tagolt szöveg ebből az ígéretről szinte semmit sem vált be. Helyette naptártörténeti előadást tartalmaz, továbbá az is kérdéses, hogy Schreckenfuchs saját kezű jegyzeteit tartjuk-e kezünkben, avagy egy ismeretlen személyét. Az olvasó értetlenségét tovább fokozza, hogy a szöveg in medias res kezdődik és egy olyan részletkérdés tárgyalásával, hogy mikor kell a Húsvétot ünnepelni, ami sem a címhez, sem az utána következőkhöz (Hány naptárt adtak ki a rómaiaknál és kik) nem kapcsolódik. Mindezek alapján joggal merül fel a kérdés, hogy valóban egy Schreckenfuchs-kézirattal van-e dolgunk, avagy sem, valamint hogy a

szöveg lejegyzőjének mi volt a célja ennek a szemmel láthatóan valamely egészből kiszakított részletnek a Proclus-kötetbe történő bejegyzésével.

A kézirat egyik sajátossága, hogy bőségesen tartalmaz idézeteket egy-egy állítás igazolására vagy illusztrálására. Ezek az idézetek többségükben antik szerzők műveiből származnak, elvéve a Bibliából (Mózes II. könyve 12,2;3;6; Dániel könyve 9,24). Ha áttekintjük az idézett szerzők névsorát, láthatjuk, hogy a szöveg lejegyzője az ókornak részben a tudományos műveire támaszkodott, mint Bérószoszéra, Manilius Astronomi-cájára, Plinius Naturalis Historiájára, Celsus munkáira, részben pedig jól ismet irodalmi alkotásaira. Ez utóbbiak között mindenekelőtt – a kézirat tartalmával összhangban – Ovidius Fastijára, továbbá Varróra, Lucanus De bello civilijére, Iosephus Flavius De antiquitatibusára, Gellius Noctes Atticaejára, Macrobius Saturnaliájára és a Somnium Scipionishoz írt magyarázataira. Az egyetlen forrásmű, mely nem antik auctortól származik, a középkor filozófus-matematikus-grammatikusának, Beda Venerabilisnak De natura rerumja. A citátumok tartalmilag, akár tudományos műből, akár irodalmi alkotásból származnak, érthető módon mindig a szöveg témájához, azaz a naptártörté-net és időszámítás kérdésköréhez kapcsolódnak. Azonban sokkal többet árul el az idézés módja, valamint hiányosságai és hibái.

A fentebb említett művekre kétféleképpen történik hivatkozás. Az egyik esetben a szöveg lejegyzője csupán megjelöli a szöveghelyet, másik esetben szó szerint idézi is, olykor egészen hosszú passzusokat. Azonban ezeken belül korántsem tapasztalhatjuk azt a következetességet, amit egy fomaillag is átgondoltan felépített tudományos írástól elvárhatnánk. Az első esetben ugyanis a következő változatokkal találkozhatunk:

- a) csak a szerző neve szerepel, pl. „Varro és sokan mások szerint”, vagy „Beda így ír az éjszaka hasznáról”
- b) a szerző és a mű címe is meg van jelölve, de a pontos szöveghely hiányzik, pl. „Ovidius Fastijának 1. könyve ezekkel a szavakkal magyarázza”, vagy „...ahogy ez kiténik Lucanus De bello civili c. művéből...”, vagy „Beda De natura rerum c. könyve alapján...”
- c) a szerző és a szöveghely van megadva, a mű címe nem, pl. „Plinius 2. könyv 19. fejezet”, „Gellius 5. könyv 17. fejezet”. Minthogy mindkét szerzőnek egyetlen műve ismeretes, ez az idézési mód ma is szokásos. Mégis azért tekinthető külön típusnak, mert Lucanustól is csak egyetlen mű ismert, a szöveg lejegyzője mégis kiírta a mű címét is, vagyis ez esetben is következetlen volt.
- d) Végül elvéve az is előfordul, hogy a szöveghely megjelölése minden adatot tartalmaz, pl. „Macrobius azt írja a Saturnalia 1. könyv 16. fejezetében, hogy...”

Ennyi pontatlanság láttán nincs könnyű dolga annak, aki szeretne a hivatkozásoknak az eredeti műben utánanézni.

Azonban az sem könnyíti meg az olvasó helyzetét, ha a szöveg lejegyzője pontosan idézi is az adott szöveghelyet, ugyanis az idézetekben számos hiba fedezhető fel. Ezek a következő típusokba szorolhatók:

- a) betűcsere, pl. a 4. lapon a Lucanus-idézet előtti mondatban *Arocheo* szerepel *Achoreo* vagy *Acoreo* helyett.
- b) feltehetően elhallásból eredő betűtévésztesek, melyek grammatikai vagy értelmi hibákat okoznak, pl. a 10. lap Fasti-részletében *canan* helyett *canant* áll, *erat* helyett *erant*, a 15. lap Macrobius-szövegében *ipse* helyett *ipsi*, *defectus* helyett *defectum*, *deficiet* helyett *deficit*, *fuera*t helyett *erat*, a 18. lap Ovidius-részletében *amissa* helyett épp az ellenkezője, *admissa*, *consorte* helyett *cum sorte*, a 19. lap Manilius-szövegében *hyemes* helyett *hyemis*, *austros* helyett *astra*.

c) szóalak vagy szótévesztések, pl. a 13. lap Gellius-idézetében *significatu* helyett *significationem*, *dicit* helyett *apellat*, a 15. lap Macrobius-szövegében *evenerit* helyett *invenerit*, *defectio* helyett *defectionem*, *implet* helyett helyett *implevisse*, a 19. lap Manilius-részletében *Is* helyett *Hic*, *fertur* helyett *hertit*
d) szókihagyások, pl. a 13. lap Gellius-szövegéből kimaradt az *in quarto* (de verborum...), a 14. lapon a (rem) *publican* (male gestam esse), a (Nihil) *nos...*, a *Q*(Cladius), a 15. lap Macrobius-részletéből a *sicut adserunt physici*, (Sol...)
e) a szavak sorrendjének felcserélése, pl. a 15. lapon *postea defectus Solis* helyett *defectum Solis postea* áll, a 19. lap Plinius-részletében *in centrum incidens terrae* helyett *in centrum terrae incidens*, *octavis in partibus* helyett *in octavis partibus*
f) a tő- és sorszámnevek betű helyett mindig számjeggyel írva fordulnak elő, pl. a 14. és a 19. lapon.

Mindezek valóban hibáknak, a szöveg lejegyzője tévesztéseinek tekinthetők, mert a felsoroltak közül egyik esetben sincs nyoma a szöveghagyományban. Ezért meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy a kézirat nem Schreckenfuchs-autográfia. Ugyanis ha ő jegyezte volna a kötetbe ezt a szöveget, amit töredékessége miatt és a főcímmel tartalmilag összhangban nem lévén leginkább egy nagyobb lélegzetű mű részletének tekinthetnénk, elképzelhetetlen, hogy ennyi hibát kövessen el a citálásban. Mert akár másolta, akár fejből idézte volna az auctorokat, egy ilyen nagy műveltségű és a latin nyelvben oly jártas magister sohasem követett volna el olyan alapvető grammatikai hibákat, melyekkel a kéziratban találkozhatunk. Ha pl. a 10. lap Fasti- részletét vesszük szemügyre, a *canam* elírása *canantra* csak úgy magyarázható, hogy a szöveg lejegyzője, nem lévén ideje átgondolni a mondatot, az előtte álló *acta* hatására alkalmazott többes számot. Az utolsó mondatban pedig feltehetően az előző mondatok többes szám 3. személyű állítmányai (vocabant, canant, restant) okozhatták, hogy *erat* helyett *erant* áll. Az ilyen típusú hibák sokkal inkább elhallásból eredhetnek, mint figyelmetlen másolásból. Az is figyelemre méltó, hogy a szöveg első felében olvasható idézetek pontosak, a tévesztések a szöveg közepétől jelentkeznek és szaporodnak meg. Ez is, valamint a szókihagyások is a lankadó figyelem jeleként értelmezhetők.

Mindezek ismeretében valószínűnek tűnik, hogy a kézirat nem Schreckenfuchs kéziratos jegyzete, hanem előadásának lejegyzése. Tudjuk, hogy Schreckenfuchs a freiburgi egyetem tanára volt. Így nagyon is elképzelhető, hogy az általa kommentált Proclus-könyvbe egyik hallgatója jegyezte be előadás sorozatának egyik részletét. Ezt támasztja alá az olyan példák idézése is, mint ami a 7. és a 16. lapon olvasható. Az „itt Freiburgban” és az „ebben a mostani, Krisztus születésétől számított 1561. évben” megfogalmazások az élőbeszéd benyomását keltik. Ha feltételezésünk helyes, magyarázatot kapunk mind a citálás módjának következtelenségeire, mindarra, hogy a szöveg tartalma miért nincs összhangban a főcímmel. Véleményünk szerint tehát a Proclus-kötet kolligátuma Schreckenfuchs-autográfiának nem tekinthető, azonban mindenképpen érdekes dokumentuma egy 16. sz.-i tudós egyetemi előadásának. Ennek egyik jellegzetessége pedig a sokoldalú műveltség és mindenekelőtt az antik auctorok beható ismerete.

JEGYZETEK

1. OJTOZI Eszter: Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen, 1989. (Alte Bibliotheken der Region jenseits der Theiss /Ostungarn/ 6.)
2. PROCLUS: De sphaera liber I. CLEOMEDES: De mundo, sive circularis inspectionis meteororum libri II. ARATUS Solensis: Phaenomena sive Apparentia. DIONYSIUS Afer: Descriptio Orbis habitabilis. Omnia Graece et Latine ita coniuncta, ut conferri ab utriusque linguae studiosis possint. Adiectis doctorum uirorum annotationibus. HONTERUS Io. [annes] Coronensis: De Cosmographiae rudimentis duplici editione, ligata scilicet et soluta. Basileae, 1561, Henricus Petri, 18, 1–79, 301–985 1. 4°
Bibliográfiai ismertetés:
SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III. 1–2. Budapest, 1896–1898. 482. tétel
A közleményünkben tárgyalt példány raktári jelzete: 704.727.
3. Grassi, Giovanna, compiled by: Union Catalogue of printed books of the XV. and XVI. centuries etc. Rome Astronomical Observatory Library. Rome, 1977. 54.
4. Hamel, Jürgen, bearbeitet von: Zentralkatalog alter astronomischer Drucke usw. Teil 3. Veröffentlichungen der Archenhold-Sternwarte Berlin-Treptow Nr. 18. Berlin-Treptow, 1989. 245.
5. Zinner, Ernst: Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance. Leipzig, 1941. 233.
6. Hamel, J. i.m. 246.
7. Poggenдорf, Johann Christian: Biographisch-literarische Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften Leipzig, 1863. Bd. II. 842.
8. Mahler Ede: Az asztronómia a történettudomány szolgálatában. Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1929-re. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Budapest, 1929. 91 .
9. Oppolzer, Theodor von: Kanon der Finsternisse. Denkschrift der Akademie Wien, 52. Wien, 1887.
10. Mahler E. i.m. 97. old.
11. Neugebauer, P. V.: Tafeln zur astronomischen Chronologie III. Zweite, erweiterte Auflage. Leipzig, 1925. 67.
12. Schreckenfuchs kéziratot próbáltak felkutatni számunkra: Dr. Jürgen Hamel (Archenhold Stellwarte- Berlin), Ruth Landrock (Universitätsbibliothek Freiburg im Breisgau), B. Klaiber (Universitätsarchiv- Freiburg im Breisgau), segítőkézségüket köszönjük.

A csillagászati-tudománytörténeti rész Ponori Thewrewk Aurél, a klasszika-filológiai elemzés Darab Ágnes, a proveniencia és a paleográfiai leírás Ojtozi Eszter munkája.

A kézirat keletkezésére, értékelésére vonatkozó kétféle véleményt Ponori Thewrewk Aurél és Darab Ágnes fogalmazta meg.

A kéziratot Darab Ágnes fordította latinról magyarra, tőle való Schreckenfuchs családnevének olvasata is.

**A MANUSCRIPT ORIGINATING FROM THE CIRCLE
OF ERASMUS OSWALDUS SCHRECKENFUCHS
AVAILABLE IN THE UNIVERSITY LIBRARY, DEBRECEN**

Summary

The main title of the manuscript-under the authorship of Erasmus Oswaldus Schreckenfuchs (1511–1597), dating from 1561, and consisting of 12 pages-refers to the ecclesiastical calendar, though there is not much space devoted to this topic. It treats the Roman calendar fully illustrating and supporting the text with classical quotations. It deals with the natural units of time, with weeks and the hours of different duration. The chronological questions concerning the ancient eras are the most interesting. According to this manuscript the Julian calendar was introduced in the third year of the 183rd Olympiad, so the starting date of the Olympic era could have been reckoned and fixed as early as the 16th century instead of the 19th c.

There are several clerical errors and mistakes of not only profession but inattentiveness, too. There can be no doubt that the manuscript is not an autography; it is a-probably unfinished-copy.

IN COMPVTVM ECCLIASTICVM
obseruationes, M. Osinaldo Schreck
inchoatio Mathematico collectore.

Quod ex mandato diuino dies Pasche,
tis sit celebrandus die 14 pri-
mi mensis.

EXODI 12 mandauit Deus celebrare primam
Pascha die 14. primi mensis, ubi scriptum habetur,
Leuitiq; 16. dicitur ad Moysen, & Aaron in terra Ae-
gypti sic: Mensis iste uobis principium mensium primus
erit in mensibus anni. Legimini ad uniuersum caeterum
filiorum Israel, et dicitur eis, die 10 mensis huius
ollas unguentorum agni & familias, & domos suas,
& seruabitis eum usque ad 14 diem huius mensis, in-
molabitis eum una multitudine filiorum Israel ad
vesperam. Item Leuitiq; cap: 23, Numeriq; 28.
Deuterio: cap: 16. De hac re etiam copiose scribit
Iosephus lib: 3 de antiquitatibus.

Quot Calendaria, et per quos
apud Romanos edita sunt

Tria in Romano veteribus legimus edita esse
Calendaria. PRIMUM Romulus condi-
dit uobis editio. Solinus cap: 3 Macrobius lib: 1 cap:
12 Saturnus Varrone, et multis alijs rescribitur,
q; taxauit annum trecentis & 4 diebus, suorum Ca-
lendario 10. tantum inscripsit menses, annum incipi-
ens à Martio, quem sequitur ordine Aprilis,

dicar pontifex in sc̄ta sanctorū sicans sal,
uastorem nostrum.

5 Quinta spes erat 7 annj, q̄ toto populo
rege ab agrorū op̄e vacabat.

6 Sexta annj tubilei est septimana, qua 7
hobdomadibus hoc est, 49 annis Spar.

7 Septima spes septimana est, q̄ Daniel
propheta uisus, rigens 70 septimana
abbreviata sc̄o sup̄ populi tūm, His
uerbis propheticis uoluit temp̄o incarna-
tionis Ch̄ij infirmare. Nam 70 per
7 extensio, faciunt 490 annos. Romu.

DE MEN-
sibus. /:

pl. K + 19 menses primi distinxit. Regē Aegyp-
tj. Gracj, et Latij habuerunt cognitionis
arbitrū, id totum fluxit ab Hebreis
Nam mensurā distinxit, q̄ hic mēsis fit
ab Hebreis ad Aegyptios, ab Aegyptijs ad
Gracos. Et deinde ad Romanos deriva-
ta est, sicut patet ex Beroso Chaldeo
scriptore antiquissimo lib: 7, sic rigens,
tunc sensissimū omnium p̄r Noa iam antea
edoctus Theologia, et sacros ritq̄ cepit et̄m
eos erudire, humana sapientiam, et q̄dam

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
g	c	d	c	b	g	f	e	d	b	a	g	f	d
f				a				c				e	

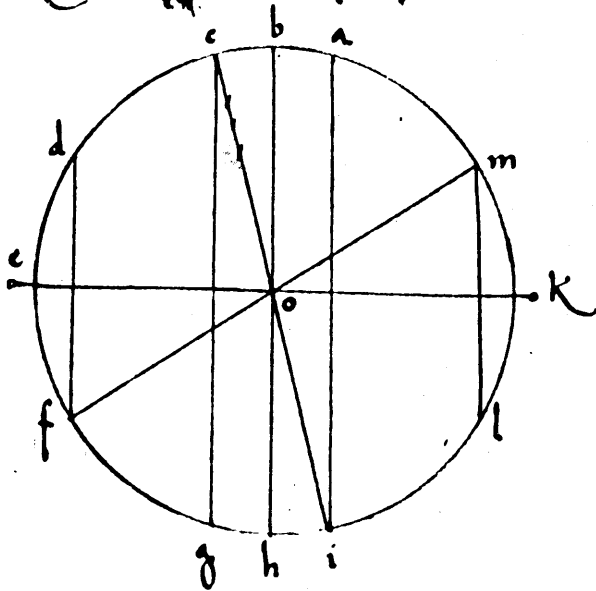
15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
c	b	a	f	e	d	c	a	g	f	c	c	b	a
		g				b							

Ad hæc cum habueris hanc dñicalem, redies ad
 patetæ regulas, Simmo immoſcent tibi concur.
 rentes propoſiti annj, meſisq; tui regularis. His
 mediantib; ut dictum eſt ſup, patebit q; feria
 que meſis incipiat. Exemph grã 1555
 cycly ſolaris, ut viſum eſt, ſunt 2. hã dñi.
 calis. I. Concurreret 2. Regularis Martij 5.
 His 2 adiunctis ſc:or regularib; 7 Concurrerit
 tibus fuerit 7. Quare Martij incipit feria. 7.

DE QUATVOR TEMPO ribus Annj.

Et octavo die poſt dixerit eſſe @.
 HIC locy hie nōnihil obſcuritatis, et id ppter
 rea, q; meoy ſyllab; nris tempib; nō ex eo com.
 putantur pno, a quo apud pñſa ſeculj homines.
 Nam q; nō videt ex verbis auctoris apt veteres

ex subiecta figura locus est habendus,
 in qua b, o, h sit aequator c, o, i 2o.
 diacus, m, f axis eiusdem, b, o, k
 axis primi mobilis, d, f: l m arcusq
 circuli, c, g, Tropicus cancerij. a i Tro-
 picus capricornij. o centrum primi
 mobilis et terra. Et cum Sol no digre-
 diat ab Ecliptica c, o, i, et primum
 mobile moueat circa axem c, k, de-
 scribet motu primi mobilis singulis diebus
 nouj paralelli inter a, c, g, i, qz nul-
 ly trāsit per centz o terra seu primi
 mobilis, nisi b, i, aq̄tor, qz sicut cum
 Sol fuerat in octauis partibz Arietis
 seu Libra tempibz primi describebatur.

4. abra:10. folio recto

Patris anni quantitas pbat eam, qua Alber.
cennig Arathensis in lib: de motibz stellarz
capitibz 52 et 53, q rexio post prolomaum
annis septingenis qdraginta tribz, diligentibus
observationibz in Aracia ciuitate cepit, qua
est 365 dies, 46 minutoz, 24 scetoz.
Si hanc anni quantatem conuleris ad annos
a Chro nato lapsos, reperies facile no aliam
esse comedione, magisq; duenne cum aq.
rectiorz obseruatione. //

EGY ÚJABB NEM *e* TÍPUSÚ, TRANSPOSITIO NÉLKÜLI FLORUS-
KÉZIRAT MEGHATÁROZÁSÁHOZ

B. Munk Olsen¹ a meglévő legkorábbi Florus-kéziratok között számon tart egy olyat, amely csak töredékesen maradt ránk, s ráadásul ezek a töredékek sem találhatók együtt, mert az eredeti kódex egy része Nyugat-Berlinben van, míg a másik részt Leidenben, a Bibliothek der Rijksuniversiteit-ben őrzik. Az előbbi mint a Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz tulajdona a lat. 4° 306 jelzetet viseli; az utóbbi pedig Voss. Lat. 0. 70 A, s melléklete utal is a berlini töredékekkel való összefüggésére. Ami a modern szövegkiadásokat illeti, eddig nem igen hasznosították a szóbanforgó töredékeket. Részletesebben csak O. Roßbach foglalkozott vele,² ő is csak a berlini töredékekkel, amelyet kiadásának bevezetőjében XII. századnak tart, s megítélése szerint „Monacensi similis”, vagyis a kéziratot hagyományban fontos szerepet játszó M-mel rokonítja (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 6392). Ezenkívül azonban Roßbach nem sok egyéb érdemleges megjegyzést tesz. Miután meghatározta a fennmaradt részleteket, főképp arra az ugyancsak XII. századi marginális jegyzetíróra hívja fel a figyelmet, aki az 1,45 (3, 10) 14-ben a kéziratot hagyományban többnyire tévesen szereplő *Massiliam* mellé odaírja a lapszélre *nomen fluminis require vel mosellam forte*, s valóban: a modern kiadások el is fogadják ezt a szövegjavítást, amelyet egyébként épp a már előbb említett M kódex is hoz (a T-n kívül), s nyilván Roßbach ezért is rokonítja kódexünket a münchenivel. Kérdés azonban, hogy egy XII. századi Florus-kézirat esetében beérhetjük-e pusztán ennyivel, nem számolhatunk-e valami további, lényegesebb információval.

Kérdésfeltevésünk annál is indokoltabb, mert amikor Beck külön tanulmányt³ szentelt a leideni Florus-kéziratok ismertetésének és vizsgálatának, akkor a Voss. Lat. 0.70 A-nak elmulasztott jelentőséget tulajdonítani, vizsgálatai csak arra a Codd. Voss. 14 és 77-re terjedtek ki, melyek azóta is fontos szerepet kapnak a modern szövegkiadásokban. Ugyanakkor ő is, akárcsak az újabb editorok talán a kellesténél kevesebbre tartják azt a további leideni kódexet is, amelynek jelzete Voss. Lat. 0.5, s amely megítélés szerint nem tekinthető pusztán az L „ikertestvérének”, ahogy Beck és az ő nyomán Roßbach és Jal is vélte.⁴

Mivel a szóbanforgó kódextöredéknek nincs a szövegkiadásokban használatos rövidítése, ezért a továbbiakban könnyebbség céljából a Brl. siglumot javasoljuk és alkalmazzuk, hozzátéve, hogy az 1,45 (3, 10), 7 // *coniuratione facta...* – 1,45 (3, 10), 22 ...*rei fel- // -mer-*, illetve 2,2 (3, 14), 1 // *-nere forma, eloquentia...* – 2,2 (3, 14), 6 ...*move- //*, valamint 2,3 (3, 15), 5 // *-aventinum recepisset...* – 2,4 (3, 16), 2 ...*nobilita- //* esetében a Berlinben őrzött töredékről van szó, míg a további részek a Voss. Lat. 0.70 A-ban maradtak fent, úgymint 1,41 (3, 6), 4 // *et Martia classe...* – 1,41 (3,6), 10 ...*sinus// -insu- //*; 1,41 (3, 6), 13 // ...*statim telis...* – 1,42 (3, 7), 4 ...*urbium // cydone- //*, továbbá 2,6 (3, 18), 9 // *aderant legatis...* – 2,6 (3,18), 14 ...*omnia flammis //*, illetve 2,7 (3, 19), 4 // *syrus quidam...* – 2,7 (3, 19), 7 ... *distrahi // -os ipsi pr(o)elio.*⁵

A jelzett fennmaradt részek kollacionálása számunkra a következő eredményekkel zárult. A Brl. – ahogy az várható volt – természetesen a C-típusú kéziratok közé tartozik, mert követi ennek az osztálynak a közös hibáit: *et om.* Brl. ante suis (1,41,8); *noscere* add. Brl. post volumus (1,42,1); *religata* Brl. (*religantes* helyett – B) (1,42,3); *pepen-*

dere Brl. (*suspendere* helyett – B) (1,42,3); *et* add. Brl. ante *gnosum* (1,42,4); *invenere* Brl. (*invaserē* helyett – B), stb.

Lényegesen bonyolultabb már Brl. helyét az ún. C-, vagy II. osztályon belül meghatározni. Annyi biztos, hogy nem sorolható ezen belül a Jal által *e*-csoportnak minősített kódexek közé, mivel nem tartalmazza az ezen kéziratokra jellemző *errores communes*-t. Ezt igazolják az alábbi olvasatok: *admodum* non add. Brl. post *auctisque* (add. *e*) (1,45,18); *regiisque* Brl. (*regiis e*) (2,7,6). További eltérések *e*-től feltehetőleg csak azért nem állapíthatók meg, mert a ránk maradt részekben nem fordul elő több olyan hiba, amely csak *e*-re volna jellemző.

A nem *e* típusú C-kategóriájú kódexeknek durván két további nagy csoportja van: egyfelől azok, amelyekben két nagy szövegtranszpozíció van (NPCrac.GLχJReg. ZU-Harl.)⁶; másfelől pedig azok, amelyekben nincs szövegáthelyezés, vagyis a *caputok* a helyes, azaz a B és *e* által adott sorrendben követik egymást (MCam.Voss.V).⁷ A Brl. töredékes volta miatt önmagában nehéz lenne kizárni, hogy kódexünket nem kell a transzpozíciós kéziratok közé sorozni. Mégis ez ellen szól az, hogy Brl. nem tartalmaz olyan hibákat, amelyek ennek a csoportnak a jellemzői, például: *toto bene* Brl. (*tota* GIJReg.Z + B)(1,41,7); *invenere* Brl. (*invenire* GL) (1,45,7); *M.* add. Brl. ante *Cottam* (* NP) (1,45,8); *insulas* Brl. (*in silvas* NP + BF)(1,45,18); *maniliū* Brl. (*Manili* NP) (2,7,7). Mindezek alapján magától adódik az a következtetés, hogy a Brl. a nem *e*-típusú, nem transzpozíciós kódexek közé kell, hogy tartozzék.

Feltételezésünket egyértelműleg bizonyítani is tudjuk, mert szerencsés módon a ránk maradt töredékek közt szerepel az az 1,41 (3,6), ahol a transzpozíció nélküli szövegek jellegzetes torzulásokat mutatnak. Az 1,41 (3,6), 6-ban ugyanis az ilyen típusú kódexekben *sic illa* olvasható a helyes *Siciliae* helyett, illetve ugyanezek a kéziratok elhagyják a *litora - sic* részt, s helyébe az *ante* szót illesztik be. Ugyanígy az 1,41 (3,6) 7-ben a jó szövegsorrendiséget tartalmazó kódexekben a *dignus* után *nunc* áll.⁸ Mindezek a torzulások csak egyetlen C-típusú, transzpozíció nélküli kéziratban nem találhatóak, a már korábban többször említett M-ben, amelyet Roßbach rokonnak tartott az általunk most vizsgált Brl.-szal.

Nos, a Voss.Lat. 0.70 A-ban megtalálható mind a három jellegzetes szövegtorzulás, ami az előbbiekre figyelembe vételével nyilvánvalóvá teszi, hogy egyfelől a Brl. a nem *e*-jellegű, transzpozíció nélküli *manuscriptumok* közé tartozik, másfelől pedig, hogy nem az M legközelebbi rokona, vagyis Roßbach állítását mindenképpen korrigálnunk kell. Ezek után az a feladat vár szükségképpen ránk, hogy megvizsgáljuk, melyik az a kódex, amely a még szóba jöhetőek közül (Voss. Cam. V) a legközelebb esik Brl.-hez, már amennyiben vannak ebből a szempontból értékelhető adatok.

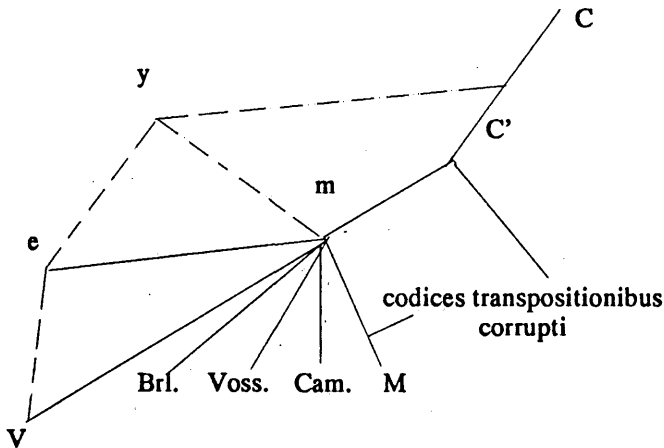
Úgy tűnik, hogy Brl. nemcsak M-től, hanem a V-től is elég nagy mértékben elhatárolható, ami nem meglepő, hiszen ismert, hogy ez utóbbi kézirat elég erősen kontaminált *e*-vel,⁹ amelytől a Brl.-t korábban már részben elhatároltuk. Így érthető, hogy míg Ve-ben a következő változatok szerepelnek: *ibi* add. Ve ante *amisimus* (1,45,8); *igne* Ve (2,7,5); *in* add. Ve + B ante *ultimum* (2,7,7); *detrahi* Ve (ibid.), addig a Brl.-ben hiányoznak ezek a hozzáadások, illetve *igni*, valamint *distrahi* olvasható. Ez persze jól összeegyeztethető azzal a ténnyel, hogy azért Brl. több helyen mégis megegyezik V-vel, hiszen – mint másutt már korábban kimutattam – lennie kellett MVoss.Cam.V egy olyan közös ősének, amely különbözött *e*-től. Ezt a közös előzményt jelöltem annak idején m-mel. Ez megmagyarázza azt az egyezést, hogy például az 1,45 (3,10), 16-ban a helyes *Romanis* helyett mind a Brl., mind V *Romanus* változatot ad, ugyanúgy, mint Bay TO¹KA.¹⁰ Ezen részleges érintkezés ellenére azért Brl. számottevően különbözik V-től, ahogy az alábbi esetekben is: *factus bene* Brl. – *facta* V (+

$N^2FdEO_n^M\alpha\gamma S$ (1,41,7);¹¹ *mirer* Brl. (*mirere* helyett) – *miris* V (*ante victoria*) (ibid., 15); *adremigaverunt* bene Brl. – *adnavigaverunt* V (1,42,3).

Miután Brl. igen szoros rokonságát kizártuk M-mel, illetve V-vel, marad a Voss.-szal és a Cam.-szal való szorosabb egyezés lehetősége, ami néhány adattal valószínűsíthető is. Különösen szembeötlő az 1,41 (3,6), 14-ben olvasható *alias* variáns Brl.-ben, mely ezen kívül csak Cam. (+ e)-ben található, jelezve, hogy Brl. feltehetőleg csak akkor érintkezik e-vel, ha az e olvasata Cam.-ban is megvan; vagyis Cam.-nak és Brl.-nek kellett, hogy egy közös őse legyen, amelynek szövegéhez egy olyan ellenőrző kódexet (y) is felhasználtak, mely e-nek is másodlagos forrása volt, miként ezt már korábban egy másik cikkemben bizonyítottam. A Brl. és a Cam. összetartozása mellett szólhatnak még a következő adatok is: *Rutuli* Brl. Cam. (+ k) (*Rutili* helyett) (2,6,12); *conciliabilibus* Brl. Cam. (+ multi, de nem MVoss. V) (Brl.¹ helyesen javít *conciliabilisra*) (1,45,21); *reserata* Brl. Cam. Voss. (+ multi, de nem MV) (2,6,11).

Az utoljára hozott adat utalhat Brl.-nek a Voss.-szal való összetartozására is, amelynek szorosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Brl. és Voss. olvasatának egyezése olyan esetben is fennáll, amikor Brl. és Cam. szövege eltér egymástól. Vegyük számba az ezt bizonyító példákat: *si* Brl. Voss. (+ BJUEK) *sic bene* Cam. (1,42,3); *iugulo* Brl. MVoss. (+ GLJZRegUHarlQ) *iugulos bene* Cam. (1,45,13); *a trepidis accepit* Brl. Voss. (+ P) *accepit a trepidis bene* Cam. (1,45,17); *dies ro legationis* Brl. *dies rogationis* Voss. (+ FōD) *rogationis dies bene* Cam. (2,2,3).

Mindezek az adatok amellet szólnak, hogy Brl. Cam. Voss.-nak egy közös őse volt, méghozzá olyan, amely számos kettős olvasatot tartalmazott, s ez jól megmagyarázza az egyezések ellenére Brl. és Cam., illetve Voss. között mutatkozó eltéréseket. Ugyanehhez és közös őshöz (m) kapcsolódik még MV is, de mindkettő valamivel lazábban, ami elsősorban M-nek a Harl.-vonallal, V-nek pedig az e-tradícióval való kontaminációjával magyarázható talán elsősorban. Mindezek figyelembe vételével Brl. helyét a következőképp vázolhatjuk a Florus-kéziratok *stemmájában*:

codices sine transpositionibus

A felvázolt összefüggési rendszer alapján – megítélésem szerint – néhány pontosító megjegyzést, megállapítást is tehetünk a tőlem feltételezett m-mel kapcsolatban. A nem e-típusú és transzpozíciót nem tartalmazó kódexek között egy olyan van, amelynek helyzete meglehetősen különvált, s ez V, amely egyfelől jóval későbbi (15. század?), mint a többi, másfelől pedig itáliai, míg az összes többi az Alpoktól északra készült. Így az M 11. századi és német eredetű,¹² a Voss. a 12. század első feléből és Franciaországból származik,¹³ a Brl. a 12. század második felében íródott és De Meyier szerint talán Franciaországban¹⁴ (szerintünk e feltevést megerősítik az olyan formák következetes alkalmazása, mint *habuntantes*, *habundaret* stb.), a Cam. ugyancsak a 12. század második feléből való,¹⁵ s bár az eddigi leírások nem utalnak eredet helyére, a rendelkezésemre álló mikrofilm alapján annyi számomra biztosnak látszik, hogy szép gótikus írása nem itáliai munka. Mindennek alapján számomra kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy az m az Alpoktól északra készülhetett, feltehetőleg francia, vagy esetleg német területen. Az m egy másolata később Itáliába is eljutott, ahol egy humanista úgy másolta le, hogy a szöveget közben egybevetette egy e-típusú (s ezen belül az f-stirpshez tartozó) kézirattal. (Maga az e egyébként szintén francia földről eredhet, de azután különösképpen Itáliában terjedt el.) Így jött létre a V.

Az m feltehetőleg tartalmazta azt a prologust is, amelyet Jal korábban az e-ből eredeztetett. A Cam.-ban ugyanis megvan a prologus, méghozzá egy teljesebb változatban, mint ahogy egyes e-kódexekből ismeretes, ahonnan tehát nem származhatott. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a prologus Hieronymus nyomán már az y szövegébe bekerült, s innen ment tovább egyfelől e-be, másfelől m-be. Nagyon sajnálhatjuk, hogy Brl. annyira csonkán maradt ránk, mert esetleg ez a kézirat a Cam. mellett szintén alátámaszthatta volna, hogy a prologus már valóban az m-ben megvolt.¹⁶ Így is van persze Brl.-nek néhány olyan érdekes egyedi olvasata, amelynek esetenként az eredetét nem ártana tisztázni, másfelől pedig a kéziratnak a stemmában elfoglalt helyénél fogva legalább egy kritikai kiadás apparátusában szerepelnie kellene. Ilyen esetek: *de suis* Brl. (*denuo* helyett) (2,6,13); *praetoris* Brl. (*praetorum* helyett) (2,7,7). Elgondolkoztató lehet a 2,6,10-ben olvasható *cecinerere signa* szórend is, amely egy ditrochaeusra épülő clausulát ad. Ez ugyan önmagában elfogadható lenne a klasszikus latin próza ismeretében, mégis Florus kevésbé kedveli, s nála fontosabb szerep jut a paeonból meg egy trochaeusból álló ama clausulának, amelyet a többi kódex ad: *signa cecinerere*.

JEGYZETEK

1. *B. Munk Olsen*, L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles, I, Paris, 1982, p. 386.
2. *L. Annaei Flori Epitomae...*, Lipsiae, 1896, p. XXI.
3. *J.W. Beck*, Zur Würdigung der Leidener Florus-Handschriften, Codd. Voss. 14 und 77, in: Commentationes Wölfflinianae, Lipsiae, 1891, pp. 161–167.
4. *J.W. Beck*, Observations criticae et palaeographicae ad Flori epitomam de T. Livio, Groningae, 1891, p. 8 adn. 1; *O. Roßbach*, im., p. XX; *P. Jal* (ed.), Florus Oeuvres, I, Paris, 1967, p. CLI 5. jegyzet. A Voss. Lat. 0. 5.-t mi χ-vel jelöljük, s ezt a jelet szánom neki az általam tervezett kritikai Florus-kiadásban is. A χ nem követi L számos egyedi hibáját, mert például 2,15,2-ben *furtis*-t, 2,17,13-ban *inde*-t, 2,30,32-ben *oblitos*-t ír, míg L-ben *fortis*, *unde*, ill. *oblitas* áll. Nem követi továbbá χ több esetben GL közös hibáját sem: pl. 2,13,2-ben *Jal* szerint GL olvasata *detinuerat*, míg χ-ben *detoluerat*-ot találtam a helyes *detonuerat* helyett (a jó formát adja χ2).
5. L. minderről *B. Munk Olsen*, ih., akinek néhány adatától azonban a rendelkezésemre álló – esetleg nem túl jó minőségű – mikrofilm alapján el kellett térnem.
6. A Florus-kéziratok jelölésére általában azokat a *sigla*-t használtam, amelyek *P. Jal* (im.) és *E. Malcovati* (*L. Annaei Flori quae exstant...*, Romae, 19722) kja-dásaiban találhatóak, egyedül az általuk használt O jelzést változtattam O^M-re, ill. O^M-re, a félreértések elkerülése végett. Ezenkívül bevezettem néhány új jelzést is az először általam kollacionált kódexek esetében. Ilyen például a Reg., amely a Reg. Lat. 1847 jelölésére szolgál (*Manuscripts classiques latins de la Bibliothèque Vaticane*, I Fonds Archivio S. Pietro, pp. 447–449). Ennek fényképmásolata megvan a Debreceni Egyetemi Könyvtárban Ms 230 szám alatt. A másolat beszerzéséért ezúton is köszönetemet fejezem ki a könyvtárnak és igazgatójának.
7. A Cam.-mal egy sajtó alatt lévő külön tanulmányomban foglalkozom: Stellenwert und Relevanz eines Kodexes von Cambridge (Corpus Christi College, 313–I = Cam) in der Florus-Texttradition, *Burian-Festschrift*.
8. Az egyes Florus-kéziratokban található szövegtranszpozíciók kérdését eddig *P. Jal* tárgyalta a legbehatóbban: im., pp. CXXXI – CXXXVII.
9. L. erről *P. Jal*, im., p. CXLIII, de a tényre már *E. Malcovati* felfigyelt (im., p. XVII és *Studi su Floro* I, Athen., n.s. 15, 1937, p. 91).
10. Δ-val jelezzük azt a 15. századi kódexet, amely jelenleg a Wrocław-i Egyetemi Könyvtár állományában van, s jelzete I F 312 b.
11. A σ-val kapcsolatban 1. tanulmányomat: A Széchenyi Könyvtár egyik kódexének (cod. Lat. 167 = σ) helye a Florus-kéziratok hagyományában, *Acta Univ. de A. József nominatae*, *Acta Archaeologica*, Suppl. VI, Szeged, 1987, 37–46 = *Der Stellenwert eines Kodexes aus den Sammlungen der Staatlichen Széchenyi-Bibliothek* (Cod. Lat. 167 = σ) in der Florus-Handschriftentradition, *ACD*, 23, 1987, 85–94.
12. *B. Munk Olsen*, im., I, p. 387.
13. *Ibid.*, I p. 386 (további irodalommal).
14. *Ibid.*, (ugyancsak további irodalommal).
15. *Ibid.*, I p. 385
16. Minderről 1. részletesebben a Cam.-ról írt, s már korábban említett tanulmányomat.

**A PROPOS D'UN MANUSCRIT DE FLORUS QUI NE COMPORTE
PAS DE TRANSPOSITIONS DE FEUILLETS ET N'APPARTIENT
PAS AUX MANUSCRITS DE TYPE e**

Résumé

Deux fragments mutilés d'un manuscrit, daté du XIIe siècle, se trouvent l'un actuellement à Berlin, étant la propriété de la Staatsbibliothek (Preussischer Kulturbesitz – lat. 4e 306), et l'autre à Leyde, appartenant à la Bibliotheek der Rijksuniversiteit (Voss. lat. 0. 70 A). Quant à ce manuscrit jusqu'à nos jours non collationné, on ne peut pas le ranger parmi les manuscrits les meilleurs, mais gâtés par des transpositions textuelles, ni parmi ceux de type e qui sont de qualité faible, quoiqu'ils ne contiennent pas de transcriptions. Le manuscrit (notre sigle est Brl.) figure donc parmi les manuscrits de bonne qualité, c'est à dire qu'il est apparenté aux MVoss. Can(tabrigiensis) V, qui présentent un texte très proche de celui des meilleurs manuscrits de type c, connus jusqu'à nos jours (par ex. NPCrac.Neap^R. GLJZRUHarl.), et contiennent même souvent des leçons meilleures, étant donné qu'ils contaminent la tradition c connue avec une branche de type c perdue, ou les bonnes leçons, confirmées par le manuscrit B, ne sont pas encore déformées comme dans d'autres manuscrits anciens c. L'ancêtre commun des Voss. Can.V et Brl. est marqué par le sigle m; il devait être écrit vers le Xe siècle au Nord des Alpes, et il a contenu vraisemblablement, lui aussi, le *prooemium*. À l'aide de l'étude du Brl., on connaît mieux une tradition textuelle à laquelle on a attribué jusqu'à présent moins d'importance qu'il n'aurait fallu au cours de la reconstruction du texte de Florus.

A VAT.LAT. 1859 (λ) JELŰ VATIKÁNI KÓDEX HELYE A FLORUS-KÉZIRATOK HAGYOMÁNYÁBAN

Florus műve, az „Epitomé”, nagy olvasottságnak örvendett a századok során, elsősorban rövidsége és közérthetősége miatt. Ez a munka inkább propagandisztikus céllal születhetett, mint komoly történetírói szándékkal. Erre utalhat a műben tapasztalható túlzott elfogultság a rómaiak javára, illetve más népek árnyalatlan bemutatása.¹

Szigorúbb filológusok Florus szemére vetik, hogy munkája sem koncepciójában, sem szerkesztésmódjában, vagy előadásmód szempontjából nem túl magas szintű teljesítmény,² ennek ellenére szerzőnk mindig népszerű volt Európában, amit már a Florus-kéziratok nagy száma is igazol.

A Florus-kéziratok hagyományának alapvető rendszerét Jal határozta meg,³ nagy segítséget nyújtva minden további kutatáshoz. Külön érdeme Jal editio-jának a C osztályon belül az e alosztály közös hibáinak meghatározása.⁴

A Vat.Lat. 1859 (továbbiakban λ) jelű kódexet E. Malcovati már vizsgálta, de minthogy nem tulajdonított különösebb jelentőséget ennek a kéziratnak, nem próbálkozott meg az elhelyezésével sem.⁵

Annyi bizonyos, hogy a λ a Florus-kéziratok C osztályába tartozik, ezt eldönti a benne meglévő lacuna.⁶ Jal munkájának köszönhetően az js egyértelműen megállapítható, hogy a C osztályon belül az e alosztályhoz tartozik.⁷ Az e alosztályon belül h,s, és k csoportokat találunk. Így fel kell tennünk a kérdést: a λ vajon melyik típusoz tartozik? Vagy önálló lenne az alosztályon belül?

A λ és az s jellegű kódexek közötti szorosabb kapcsolat eleve kizárható, hiszen az s csoport közös hibái a λ-ban nem találhatóak meg (1,44,4; 45,12; 47,12;).⁸

A k csoport közös hibáit két esetben mutatja a l 1,38,7: *proelio* om.k = λ; 1,25,4: *serpit* k=λ (serpsit helyett). Csak a k-val a λ nem mutat máshol azonosságot, így feltételezhetjük, hogy a két egyezés horizontális, nem pedig vertikális kapcsolatra utal.⁹

Az e alosztály harmadik, h-val jelzett csoportjával már más a helyzet. Ebbe a csoportba, mint azt Jal kimutatta, a H,Y,Q jelű kódexek tartoznak.¹⁰ A λ több közös hibában egyezik a h csoporttal:

- 1,3,2: ante *meminissent* om. *debere* λ = HYQ
- 1,4,1: *Tarquinius* λ = HQ (Tarquinius helyett)
- 1,7,8: ante *moenibus* om. *iam*. λ = HQ
- 1,17,3: post *lacrimis* om. *suis* λ = HQ
- 1,22,9: post *destinatumque* om. *Romanis* λ = HQ
- 1,47,10: post *nobis* om. *nisi* λ = HYQ
- 2,13,27: *obundatio* λ = HQ (abundatione helyett)
- 2,13,40: post *ad hoc* om. *adsiduis* λ = HQ

A felsorolt példák teljes mértékben igazolják, hogy a λ igen szoros kapcsolatban van a h típusú kódexekkel. Ha nem mutatna jelentős eltéréseket is tőlük, velük azonos helyet kellene kijelölni a stemmában λ számára is.

Azonban a HYQ közös hibáinak több mint a felét nem hozza az általunk vizsgált λ kódex:

- 1,4,3: *Cloelia* λ $\neq$ *Clodia* HQ
- 1,5,2: *Regilli* λ $\neq$ *Regelli* HQ
- 1,13,20: *hostium* λ $\neq$ *hostium* om. HQ
- 1,22,45: *submoveri* λ $\neq$ *submovere* HQ
- 1,25,3: *aderant* λ $\neq$ *aderant* om. HQ
- 1,36,16: *fieri* λ $\neq$ *fieri* om. HQ
- 2,28,19: *gente... difficillima* λ $\neq$ *difficillimo gentu* HQ
- 2,30,34: *castra rapiunt* λ $\neq$ *invadunt* HQ
- 2,31,41: *garamantas* λ $\neq$ *garamathas* HQ

Ezek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy λ vagy egy korábbi állapotát mutatja a h csoportnak, amikor még annak összes közös hibája nem alakult ki, vagy pedig egy olyan javításra utal, amit a h típusú λ -án már más kódexekkel összevetve végeztek el.

Ennek eldöntéséhez meg kell vizsgálnunk λ -nak a h csoporton belül elfoglalt helyét. Ehhez elsősorban a H és a Q kódexekkel való összevetés szükséges.¹¹

H és λ között az azonos vonások számát messze felülmúlja az alapvető eltérések sora, a H kódex egyedi hibáit λ egy esetben sem hozza:

- 1,1,2: *K moenia* om. H $\neq$ λ
- 1,5,6: *oram* H $\neq$ λ
- 1,13,11: *quos* H $\neq$ λ
- 1,24,9: *tribus* H $\neq$ λ
- 2,34,64: *atque* H $\neq$ λ

További jellegzetes eltérések:

- 1,7,15: *manilius* HT $\neq$ λ
- 1,13,3: *et* om. HS $\neq$ λ
- 1,13,21: *obsidio urguebat* HSy $\neq$ λ
- 1,24,9: *siricisque* BH $\neq$ λ
- 1,41,1: *praecluserat* FH $\neq$ λ
- 1,47,4: *armenos* HKTO $\neq$ λ
- 2,13,9: *eius* PH $\neq$ λ
- 2,13,25: *ab* om. Hy $\neq$ λ
- 2,30,24: *certae* BH $\neq$ λ

Az eltérések ellensúlyozására meggyőző példát, amely megváltoztatná ezt a képet, nem tudunk hozni.

Teljesen más a helyzet a Q és a λ kapcsolatát illetően.¹² A jellegzetes egyezések olyan sorát tudjuk itt hozni, amelyek mindenképpen igen szoros kapcsolatra utalnak, sőt Q egyedi hibáját is megtaláljuk λ -ban:¹³

- 1,22,25: *transferrentur* Q = λ (*deferrentur* helyett)

A közös hibák másik típusát alkotják azok az egyezések, amelyek F és Q azonosságokat mutatnak λ -ban is:

- 1,8,3: *in etruria* om. FQ = λ
 1,13,15: *vir* FQ = λ (rex helyett)
 1,18,2: *putaretur* FQ = λ (videretur helyett)
 1,28,10: *continentiam* FQ = λ (conscientiam helyett)
 1,47,12: *divitiarum* FQ = λ (conviviorum helyett)

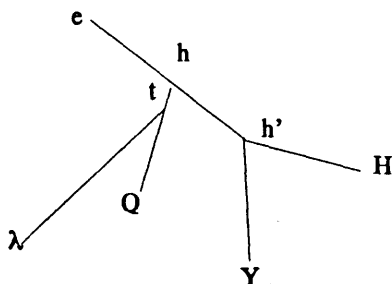
Ezek a helyek utalnak arra is, hogy az egész h hagyományt F, illetve F előzménye alapján ellenőrizték.¹⁴ A λ is meggyőzően mutatja ezt a tényt, ahogy erre majd később visszatérünk. További példákat is hozhatunk Q és λ érintkezéseire:

- 1,5,9: *induerit* Q = λ
 1,13,10: *finis cladis* QS = λ
 1,31,1: *paratum* UQ = λ
 2,13,38: *lecessere* QT = λ
 2,20,10: *evaserit* QS = λ

A felsorolt példák bizonyítják Q és λ szoros kapcsolatát, de kizárhatjuk azt, hogy másolata lenne λ a Q-nak hiszen jelentős eltérések mutathatók ki a Q és a λ között:

- 1,11,11: *aiit* Q $\neq$ λ *adiit*
 1,31,9: *rebellantum* FQ $\neq$ λ *rebellantium*
 1,45,23: *propugnantium* – *miliium* om. VQ $\neq$ λ
 2,19,7: *depensatum* Q $\neq$ λ *pensavimus*
 2,23,6: *post postes* add. *aquis* FQ S $\neq$ λ

Mindezek alapján összefoglaljuk, hogy mit tudunk λ vertikális kapcsolatairól. A λ h típusú kódex, a csoporton belül pedig Q-val mutat szorosabb kapcsolatot. Ezt nem lehet magyarázni másképp, csak genetikus összefüggéssel. A lényeges eltérések λ és Q között kizárják azt a lehetőséget, hogy λ Q másolata lenne, tehát a köztük lévő kapcsolatot egy korábbi közös HYQ ős indokolja, az egyezések erre vezethetők vissza, amely közös ős hibáit Q és λ hívebben megőrizte, vagyis korábban leváltak a h hagyományról. Mivel a λ származási idejét tekintve későbbi mint Q, XIII.–XIV. századi, így leszámazási rendjébe be kell iktatnunk egy feltételezhető előzményt is. Az elmondottak, Jal stemmájának figyelembe vételével, az alábbi módon szemléltethetők:

A λ horizontális kapcsolatainak kiderítése sok nehézséget rejt magában. Nem csak az e alosztály, de más kódexcsoportok hatását is felfedezhetjük a vizsgált λ kódexen,

és elmondhatjuk róla, hogy rendkívül bonyolult összefüggési rendszert kell feltételeznünk.¹⁵

Alapvető vonása λ -nak, hogy hagyományát, a h csoportot F alapján, illetve ahogy az újabb kutatások kiderítették, az f csoport alapján ellenőrizték. Mi most az F-el való egyezésre hozunk néhány példát:

1,2,1: *exposcebat* F = λ (postulabat helyett)

1,12,4: *tunc* F = λ (tutum helyett)

1,13,2: *illirici* F = λ (illyrii helyett)

2,13,69: *satisfecit* F = λ (suffecit helyett)

El kell mondani, hogy ezek az egyezések $\sigma\phi\Gamma$ egyezéseket is jelentenek.¹⁶ Az egyezések ugyanakkor a közös e jelleggel is magyarázhatók, ez a probléma azonban részletesebb vizsgálatokat kívánna meg.

A λ olvasatai között különösen érdekesek azok, amelyek a B hagyománnyal való kapcsolatot sejtetnek, így legalábbis annak ismeretét kell feltételeznünk.¹⁷ A B kódex olvasatai a λ -ban sehol sem egyediek, hanem közösek az e alosztály több kódexének olvasataival, így a vizsgálatok az e alosztály és a B kódex kapcsolatát kell, hogy tisztázzák. Mi ezt viszont itt nem tekintjük feladatunknak.

Egy helyen mutat a λ olyan olvasatot, mely rajta kívül csak a Z-ben fordul elő: *exitum* Z = λ (excidium helyett). Mivel más karakterisztikus egyezés nem fordul elő, ezt az azonosságot véletlennek kell tekintenünk.

Ki kell térnünk még λ egyedi olvasatainak problémájára. Ugyanis olyan nagy számban, 452 esetben fordulnak elő, hogy már ezért is különleges hely illeti meg a λ -t a h csoporton belül. Természetesen ezekkel az egyedi olvasatokkal óvatosan kell bánnunk, hiszen sok köztük az elírás a földrajzi nevekben vagy a népnevekben, de sok olyan olvasata is van, amelyet érdemes figyelembe venni. Szövegkiadások esetleges vitás helyeinek vizsgálatához is segítséget nyújthat a λ kódex.

Wroclawban őrzik az IVF 38a / θ / jelű Florus-kéziratot melynek fénymásolatát volt alkalmunk vizsgálat alá venni. Feladatunknak itt is elsősorban θ lényeges vonásainak megállapítását tekintettük.¹⁸

Karakterisztikus jegyeit keresve azt állapíthattuk meg, hogy θ szintén a C osztályba, az e alosztályba tartozik, azon belül is a h csoportba, és ott, ugyanazon vonások alapján, amit λ esetében megállapítottunk, a λ -hoz igen közeli helyet foglal el.¹⁹ Amit elmondottunk a λ és H, illetve λ és Q kódexek kapcsolatáról, ugyanaz áll a θ kódexre is. Ami pedig λ és θ kapcsolatát illeti, álljon itt azoknak az egyezéseknek a sora, amikor λ egyedi olvasatait hozza a θ is:

1,7,14: *curilibus* θ = λ (curulibus helyett)

1,28,15: *duos* θ = λ (duo helyett)

1,33,7: *integram* θ = λ (integramque helyett)

1,34,3: *Romanorum* θ = λ (suos Romanorum helyett)

1,34,7: *puore om.* θ = λ

1,34,13: *ab duce* θ = λ (a duce helyett)

1,35,3: *in se met* θ = λ (in semel helyett)

1,36,10: *eodem tempore* θ = λ (tandem helyett)

1,36,13: *inmodum* θ = λ (admodum helyett)

1,37,6: *quod* θ = λ (quod et helyett)

1,38,1: *tughurtini* θ = λ (tigurini helyett)

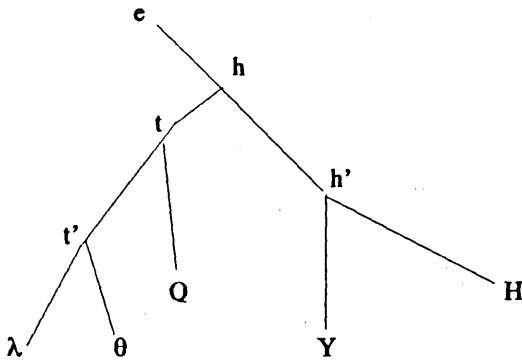
1,38,17: *cecidere* θ = λ (concidere helyett)

- 1,38,18: in acie $\theta = \lambda$ (in prima acie helyett)
 1,39,1: si diis $\theta = \lambda$ (si dis helyett)
 1,39,6: deciatenus $\theta = \lambda$ (Dacia tenus helyett)
 1,40,3: Bithinico $\theta = \lambda$ (Bithyno helyett)
 1,40,7: uno $\theta = \lambda$ (uno eius helyett)
 1,40,8: nobis $\theta = \lambda$ (pro nobis helyett)
 1,40,11: apud $\theta = \lambda$ (uno apud helyett)
 1,41,2: Mitridatis $\theta = \lambda$ (Mitridaticis helyett)
 1,42,4: teritream $\theta = \lambda$
 1,46,1: multata $\theta = \lambda$ (multata)
 1,47,3: ante celeritate in $\theta = \lambda$
 2,1,2: ageretur $\theta = \lambda$ (ageret helyett)
 2,3,2: accenderet $\theta = \lambda$ (arcesseret helyett)
 2,4,1: Annio $\theta = \lambda$ (A. Ninnio helyett)
 2,6,13: de suo $\theta = \lambda$ (denuo helyett)
 2,7,12: ac nec $\theta = \lambda$ (ac ne helyett)
 2,8,5: ac $\theta = \lambda$ (atque helyett)
 2,11,1: quantum late $\theta = \lambda$ (quantulacumque)
 2,11,3: vocabatur $\theta = \lambda$ (vocabantur helyett)
 2,12,2: denique totam $\theta = \lambda$ (totam denique)
 2,12,7: ac ante professo om. $\theta = \lambda$
 2,12,8: proficisceretur $\theta = \lambda$ (proficiscitur helyett)
 2,12,9: litere $\theta = \lambda$ (litterae helyett)
 2,13,71: semelque $\theta = \lambda$ (semel helyett)
 2,13,84: coepunt $\theta = \lambda$ (coeperunt helyett)
 2,13,89: cursus $\theta = \lambda$ (currus helyett)
 2,16,13: privatus $\theta = \lambda$ (privatis helyett)
 2,17,4: nec tum $\theta = \lambda$ (ne tamen helyett)
 2,17,9: nihil hoc $\theta = \lambda$ (nihil illo helyett)
 2,19,5: altius $\theta = \lambda$ (latius helyett)
 2,20,3: in campis $\theta = \lambda$ (in campos helyett)
 2,25,11: Iubio $\theta = \lambda$ (Vibio helyett)
 2,27,17: apud ante hos add. $\theta = \lambda$
 2,33,48: perpartito $\theta = \lambda$ (tripartito helyett)
 2,33,48: secus amnam $\theta = \lambda$ (Segisamam helyett)
 2,33,59: in quibus $\theta = \lambda$ (in quos helyett)

A felsorolt példák bizonyítják λ és θ genetikus kapcsolatát. Mivel a θ λ -nak 452 egyedi olvasata közül 49-et hoz, ez kevés ahhoz, hogy θ -t λ másolatának tekintsük, így feltételeznünk kell egy közös elődöt, amely a λ -ra jellemző hibáknak még csak egy részét tartalmazta.

Fontosnak tartjuk még elmondani, hogy λ és θ közös hibáit kritikával kell fogadni, és el kell választani a karakterisztikus és a kevésbé jellegzetes hibákat egymástól, de ez már nem annyira a collacionálás, mint inkább egy esetleges szövegkiadói vizsgálat feladata lehet.

Összefoglalva az eddigi eredményeket, a következőképpen helyezhetjük el a λ és θ kódexet a Florus-kéziratok családjában, Jal stemmájának figyelembe vételével:

JEGYZETEK

1. Florus pozitív megítélése is helyet kap az újabb kutatásokban. vö. Hahn István *Ant, Tan.* 11 (1964) 75–86. l.
2. Borzsák István *Florus-fordítása: Ókori történeti chrestomatia II.* Bp. 1963. 113. l.
3. Vizsgálatainkban elsősorban Jal eredményeit vettük alapul ld. P. Jal: *Florus, Oeuvres.* Paris, 1967.
4. Jal i.m. CXL–CXLI
5. E. Malcovati: *L. Annaei Flori Quae exstant*, Roma 1972.
6. 2,18,2–6.
7. Jal i.m. CLX–CLXI közti betéttlap.
8. s csoport hibáit ld. Jal i.m. CXLVI–CXLVIII.
9. A horizontális kapcsolatok vizsgálata részletesebb feltárást igényel, amit itt nem tekintünk elsődleges feladatunknak.
10. Jal i.m. CXLVI–CXLVIII.
11. Az Y helyéről a h csoportban ld. Jal i.m. CXLVII.
12. A Q kódex érdekessége, hogy Petrarca is használta.
13. Szükséges az íráskép vizsgálata.
14. Ld. Havas László *A wroclawi θ IVF 38a kódex helye a Florus-szöveg- hagyományban.* *Könyv és könyvtár XV* (1987) 99–109. l.
15. Erről a kérdésről ld. E. Malcovati *Gnomon* 42 (1970) 273–279. l.
16. Havas László *Az OSZK egyik kódexének helye (Cod. Lat. 167 = 6) a Florus—kéziratok hagyományában Acta Antiqua et Archaeologica Szeged* 1987.
17. A B kódex kapcsolatairól ld. Havas László i.m. 47. l.
18. A θ kódex részletes leírását ld. Havas László i.m.
19. Vizsgálatunk új eredménye a λ és θ közti azonos hibák kimutatása.

**DER KODEX VAT.LAT. 1859 (λ) in Tradition der
Florus-Handschriften**

Der Kodex λ ist Zusammenfassung unter den Florus-Handschriften nicht viel gebraucht, obwohl in Hinsicht einer möglichen Textausgabe gut benutzbar ist. Ich stelle dar, daß Kodex λ , Unterabteilung „e“, in den Typus „h“ gehört, und mit Kodex Q im genetischen Zusammenhang steht. Der λ ist keine Abschrift des Kodex Q: ihre Übereinstimmungen sind auf die gemeinsamen HYQ Ahnen zurückzuführen. Das Stemma zeigt die dargestellte Position des Kodex λ in Tradition der Florus-Handschriften.

**RAMUS ARITMETIKA ÉS GEOMETRIA TANKÖNYVÉNEK
EGY PÉLDÁNYA BETHLEN MIKLÓS POSSESSORI
BEJEGYZÉSÉVEL**

A Debreceni Egyetemi Könyvtárban a hetvenes évek óta módszeresen folyik az 1800 előtti könyvek possessori és marginális bejegyzéseinek vizsgálata.¹

E munka során került a kezembe Petrus Ramus (1515–1572) elemi aritmetika és geometria tankönyve bővített kiadásának egy példánya.²

Az előlső kötéstábla verzóján Bethlen Miklós autográf³ possessori bejegyzése olvasható: „Nicolai Bethlen de Kis Bun et amicorum ejus. Heydelbergae Ao 1661 1 Augusti constat germ. [anicis] flor. [enis]4.”

Bethlen matematikai tanulmányainak a heidelbergi peregrinációig tartó szakasza nyomkövethető az „Önéletírás”⁴ szövege alapján, illetve részben ismert Herepei János cikkéből.⁵

Bethlent 1652-ben vitték Kereszturi Pál „keze alá Fejérvárra,⁶ aki azonban” mathematica scientiára nem tanította... minthogy azok a magyar nemzetségben hirrel sem hallattak Apáczai János üdejéig az arithmeticanak négy első speciesén kívül...”⁷

Bethlen 1659-ben lesz Apáczai tanítványa, aki: „Privatum Ramus arithmeticiáját, Metius geometriáját... kezdé tanítani.”⁸ 1661-ben indul el peregrinációs útjára, júliusban érkezik Heidelbergbe.

Részletesen leírja, hogy ott-tartózkodása alatt kitől és mit tanult.¹⁰ Megtudjuk, hogy „... Ramus nagy arithmeticiájára privatum collegiumot tartottam Lunelschoss¹¹ nevű híres matheseos professornál,.... Algebrát is kezdé tanítani Lunelschoss, de a négy első speciese után beleuntam, mint világi életre haszontalan, felette speculativa, mély tudományt.”

A közleményemben ismertetett könyvet ezekhez a magánórákhoz vásárolhatta Bethlen Miklós.

A Ramus-Schonerus tankönyv az elemi aritmetikát és geometriát fejti ki / utóbbit Euklidész „Elemek” című műve alapján a számításokat és próbákat az egész számon kívül a közönséges törtekkel is elvégzi, tartalmazza néhány egyszerű mértani eszköz képét.

A XVII. század utolsó harmadában közép és e s e t l e g felsőfokú képzés céljára szolgálhatott.

A tárgyalat példányban az „Arithmetica” II. részének közepéig latin és magyar nyelvű margináliák vannak, egy kéz írásával; megismételve a nyomtatott szöveg példáit más számokkal és pénzegységekkel.¹²

A margináliákat ismeretlen személy jegyezte be a könyvbe.

JEGYZETEK

1. Lásd erről: CZELLÁRNÉ CSIBA Judit: Possessori és marginális bejegyzések vizsgálata a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában. In: Könyv és könyvtár XII. Debrecen, 1979, 269–276., valamint OJTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik. Debrecen, 1989. (Régi tiszántúli könyvtárak 6.)
2. RAMUS Petrus: Arithmeticae libri duo et geometriae septem et viginti... a Lazaro Schonero recogniti... emendati et locupletati. Francofurti ad Moenum, 1627, typis et sumptibus Wecheliorum. 2° Raktári száma: 781.032. A mű első, alapkiadása Bázelen jelent meg, 1569-ben; a Schonerus által bővített változat pedig Frankfurtban került ki először a sajtó alól 1599-es impresszummal: GRAESSE J.G.T.: Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique. Milano, 1950, VI. 23.
3. Bethlen Miklós aláírásának összehasonlításra alkalmas fényképe LUKINICH Imre művében található: A bethleni gróf Bethlen család története. Budapest, 1927, 210. ábra. Lásd jelen közlemény képmellékleteit! A szókezdő „B” betű vonalvezetése azonos.
4. BETHLEN Miklós: Önéletírása. I–II. Budapest, 1955.
5. HERPEI János: Néhány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Budapest–Szeged, 1966, 593–603.
6. Önéletírás. I. 142.
7. Uo. 152.
8. Uo. 163.
9. Uo. 163.
10. Uo. 176–180.
11. Lunelschoss teljes nevét, életrajzi adatait nem sikerült megtalálnom. Nem tudnak róla: JÖCHER, POGGENDORF, az Allgemeine Deutsche Biographie, valamint Johannes TROPFKE alapvető műve sem: Geschichte der Elementar- Mathematik in systematischen Darstellung. I–II. Leipzig, 1902–1903. Valószínűleg nem maradt fenn nyomtatott műve, a British Museum és a Bayerische Staatsbibliothek katalógusai semmit sem jegyeznek tőle.
12. A könyv és a margináliák tartalmára, értékelésére vonatkozó megállapítások Szénássy Barna egyetemi tanártól származnak; szíves segítségét hálásan köszönöm.

**ARITHMETIC AND GEOMETRY WRITTEN BY
RAMUS INCLUDING MIKLÓS BETHLEN'S POSSESSORY NOTE**

Summary

In the Library of L. Kossuth University, Debrecen there has been—since the 1970's — a comprehensive survey of the possessory and marginal notes in the books published before 1800.

In the course of this survey we found a copy of the augmented edition of the arithmetic and geometric textbook (Frankfurt am Main, 1627, Wechel Press) written by Petrus Ramus (1515–1572). The book was bought by Miklós Bethlen on his field trip in Heidelberg on 1 August, 1661 with the purpose of private study („Privatum collegium”). His autographic manuscript note in Latin proves it.

1300
Cuius Bethlen de Kis Dun
et amicorum ejus. Heidelbergae Ao 1661
1 Augusti Consue germ. Flor. 24
XX 8/6

1. ábra: Bethlen Miklós possessori bejegyzése

Bethlen Miklós.

2. ábra: Bethlen Miklós autográf aláírása

LESEHILFEN FÜR MEMOIREN

Der Autor hat mehrmals den Begriff „informationsgerechte Gestaltung“ für die übersichtliche, standardgerechte und aussagekräftige Erschließung des in den verschiedenen Informationsquellen dargebotenen Inhaltes verwendet¹, Horst Kunze² und Elke-Barbara Senft³ nennen diese Art der Erleichterung in der formalen und inhaltlichen Gestaltung bei Büchern „Lesehilfen“ und systematisieren diese etwa wie folgt:

1. Äußere Hilfsmittel bei Nachschlagewerken
- 1.1. Visuelles Aufnehmen der Buchinhaltsstruktur (farbige Gestaltung, Zeichendrucke, Einkerbungen, Seitenlaschen, Lesezeichen)
2. Innere Hilfsmittel bei Publikationen
- 2.1. Grundsätzliche Möglichkeiten bei der Gestaltung von Hilfsmitteln (z.B. Angaben zu Verfasser und Herausgeber, Buchtitel, Übersetzungswerk, Auflagenvermerk, Erscheinungsvermerk, Seitenzählung)
- 2.2. Inhaltsverzeichnis
- 2.3. Register
- 2.4. Typographie.

Diese Bestrebungen decken sich auch mit den Arbeiten von Neustädt⁴ und Starosta⁵. Wenn der Nutzen solcher Lesehilfen auch besonders wichtig für die Hand- und Lehrbücher ist, so sollte doch die Forderung nach informationsgerechter Gestaltung für *alle* Veröffentlichungen immer wieder betont werden. International besonders prekär ist die Situation bei den Zeitschriften und Jahrbüchern. Als ein Beispiel wird nachfolgend die Literaturkategorie „Memoiren“ behandelt. Das scheint gerechtfertigt, da in den sozialistischen Ländern, besonders in der UdSSR, der DDR, der VR Ungarn und VR Polen in den letzten Jahren zahlreiche Memoiren von Politikern, Philosophen, Naturwissenschaftlern, Technikern, Medizinern, Künstlern und Schriftstellern erschienen sind. Fast alle Verlage sind an der Herausgabe der Memoiren beteiligt, und die Buchhandlungen und Bibliotheken registrieren ein großes Interesse bei ihren Lesern. Betrachtet man die Memoiren-Bände aber einmal nach dem Prinzip der Lesehilfen, so wird man feststellen, daß diese sehr uneinheitlich und oft auch unvollständig gehandhabt wird.

Memoiren sind nach „Meyers Neues Lexikon“ eine „Art der Autobiographie, die weniger die kritische Selbstdarstellung des Autors enthält als vielmehr seine Beobachtungen von Zeitereignissen, seine Begegnungen mit bestimmten Persönlichkeiten, womit Memoiren dem Anekdotischen und der Chronik zuneigen... Ältere Memoiren überliefern meist interessantes kulturgeschichtliches Material“.⁶ Und eine Autobiographie ist „die literarisch geformte Selbstdarstellung des Lebens in Memoiren, Tagebüchern, aber auch in künstlerisch frei gestalteter Form“.⁷

Zu den Lesern von Memoiren gehört sicher auch ein großer Kreis aus der ungarischen Bevölkerung – unterschiedlichster Berufe und Neigungen, Allgemeinbildung und Ausbildung. Vom Schüler und Lehrling, der das Leben eines Politikers näher kennenlernen will, über den Arzt, der die Arbeitsmethoden des Kollegen mit den seinen vergleichen will, bis hin zum Historiker, der die Rolle der Persönlichkeit in der

Geschichte erforscht. Dieses breite Spektrum stellt an Verlagswesen und Buchhandel hohe Anforderungen bei der Gestaltung und für den Absatz dieser Publikationen.

Hier gibt es noch zahlreiche Reserven. Das soll an einer einzigen Fragestellung deutlich werden, die beliebig erweitert oder durch eine andere Frage ersetzt werden kann: Werden vielleicht manche Memoiren nicht oder an einen falschen Leserkreis verkauft, weil die informationsgerechte Gestaltung ungenügend ist? Untersuchen wir daraufhin einige wichtige Lesehilfen aus dem Verlagsangebot der DDR.

1. Titelblatt

In jedem Buch spielt das Titelblatt eine große Rolle. Es nennt⁸ Verfasser, Herausgeber, Bearbeitungen, Erscheinungsvermerke – und den Titel. Und an diesem Punkt wird es bei Memoiren sicher problematisch. Gern wählen die Autoren Auszüge aus bekannten Büchern, Aphorismen, Fachbegriffe, Stationen ihres Lebens oder Teile berühmt gewordener Gedichte oder Musikwerke zum Titel ihrer autographischen Aufzeichnungen. Und das ist schon aus poetischen Gesichtspunkten sicher gerechtfertigt. Hießen alle Erinnerungen „Memoiren“, wer würde sie schon kaufen. – Als Beispiele seien genannt: Friedrich Hollaender „Von Kopf bis Fuß ...“, Ricarda Huch „Frühling in der Schweiz“, Martin Hellberg „Die bunte Lüge“, Klaus Mann „Der Wendepunkt“, Hermann Hesse „Der Lateinschüler“. Wesentlich „nüchterner“ im Titel und für den Käufer und Leser sofort klassifizierbar sind Jürgen Kuczynski „Memoiren“, Heinrich Mann „Ein Zeitalter wird besichtigt“, Rudolf Neubert „Mein Arztleben“, Erich Kästner „Als ich ein kleiner Junge war“. Sicher ist es nicht vertretbar, alle Memoiren auch unter Titeln wie „Lebensbericht“, „Erinnerungen“, „Mein Leben“, „Kindheit und Jugend“, „Wo ich lebte und arbeitete“, „Memoiren“ u. ä. herauszugeben. Der Titel ist und bleibt ein nicht unwesentlicher Teil der geistig-schöpferischen Leistung des Verfassers. Gut ist es natürlich, wenn der Autor zum poetischen (Haupt)titel einen genau informierenden Untertitel findet, und sei es auch nur, um dem Buchhändler, Bibliographen und Bibliothekar bei der sachgerechten Arbeit zu helfen. Aber es sollten alle Möglichkeiten der Ergänzung und Erläuterung genutzt werden, z. B. die Gestaltung des Schutzumschlages und die Werbung durch Anzeigen und Plakate.

2. Vorwort

Vorworte geben im allgemeinen Hinweise zur Entstehung und zum Benutzen des Werkes. Bei Memoiren ist es weitgehend unüblich, durch Vorworte eine Einführung in Leben und Werk des Autors zu geben, sofern es sich nicht um Erinnerungen aus vergangenen Jahrhunderten, die zum besseren Verständnis unbedingt einer solchen Erläuterung bedürfen. Gebräuchlicher ist die Wertung in einem Nachwort (vgl. Punkt 7.).

Trotzdem: Vor- oder Nachworte bei Memoiren aus der Gegenwart oder jüngsten Vergangenheit können allzu leicht dazu führen, daß die Aussagen des Autors interpretatorisch korrigiert, zensiert oder gar verdunkelt werden. Dieses Beiwerk sollte also in diesem Falle vom Autor selbst stammen.

3. Inhaltsverzeichnis

Bei Fachbüchern kommt dem Inhaltsverzeichnis eine große Bedeutung zu⁹. Es ist eine einleitende Gesamtübersicht, gibt die verschiedenen Teile des Buches in einer kurzen Fassung mit den jeweiligen Seitenzahlen an und erleichtert so dem Leser auch

das Auffinden bestimmter Stellen. Es kann auch zugleich den systematischen Aufbau des Stoffes widerspiegeln.

Bei Memoiren ist das Inhaltsverzeichnis allenfalls eine kurzgefaßte Chronologie der beschriebenen Ereignisse. Die – sicher nicht immer beeinflussbaren – Überschriften haben dadurch auch häufig keine Aussagekraft. Hier stellt sich die Frage nach der Zusammenarbeit von Autor und Verlag, um die Informationsmöglichkeit (und damit auch den Reiz zum Weiterlesen!) zu erhöhen. Fehlen sollte ein Inhaltsverzeichnis aber nie.

Eine nützliche Lesehilfe kann auch der lebende Kolumnentitel sein.

4. Werkverzeichnis

Ein großer Teil der Autoren hat selbständig und unselbständig erschienene Veröffentlichungen verfaßt und war oder ist Herausgeber verschiedener Bücher, Serien oder Zeitschriften. Auf diese wird auch häufig in den Memoiren selbst bezug genommen, so auf ihre Entstehung, Kritik und Weiterverwendung. Der Leser wird also oft neugierig auf diese Arbeitsergebnisse und hat den Wunsch, tiefer in den Stoff einzudringen. Dies ist eine erreichbare, sich gewissermaßen selbst anbietende bibliographische Hilfe und Anregung. Deshalb sollten bei Schriftstellern, Dichtern, Politikern und Fachwissenschaftlern unbedingt die wichtigsten Veröffentlichungen in einem Werksverzeichnis bibliographisch vollständig zusammengestellt werden. Buchhändler und Bibliothekare haben die Autoren aufzuklären, was der Begriff „bibliographische Vollständigkeit“ bedeutet und wie sich der Autor Grundkenntnisse im richtigen Zitieren und in der Anfertigung von Literaturverzeichnissen erwerben kann. *Vielleicht sollte sogar der Bibliothekar helfend eingreifen und die bibliographische Arbeit mit übernehmen.* Bei Memoiren aus vergangenen Zeiten wird dies gar nicht anders möglich sein.

Vielleicht sollte hier noch der Gedanke angeschlossen werden, daß es mit der richtigen Zitierung und der damit verbundenen raschen Wiederauffindung von Zitaten seine Probleme hat, weil viele Autoren damit noch sehr sorglos umgehen und sich nicht an gewisse Normative halten.

5. Erläuterungen

In Memoiren werden häufig Begriffe verwendet, die der beabsichtigte breite Kreis von Lesern mit dem unterschiedlichsten Bildungsniveau ohne entsprechende Erläuterungen nicht verstehen kann. Auch Aussagen in fremden Sprachen wie die Wiedergabe von Gesprächen, die häufige Verwendung von Fremdwörtern und die gar nicht so selten vorhandenen Bemerkungen wie „Kürzlich las ich in einer einflußreichen Zeitschrift“ und „Bei X las ich das folgende Zitat“ verlangen eigentlich Erläuterungen zum besseren Verständnis. Das klingt sehr einfach, doch sollen zwei Probleme noch genannt werden, die es unabhängig davon zu beachten gilt:

1. Wer Memoiren liest, auch nur zur Unterhaltung, sollte ein Fremdwörterbuch, Sprachwörterbuch und gegebenenfalls ein Fachlexikon zur Hand haben.

2. Zitate durch genaue Quellenangabe zu ergänzen und zu belegen ist – siehe Punkt 4. – gut und eigentlich selbstverständlich. Aber wie, wenn der Autor den Nachweis nicht mehr findet? Welcher Lektor ist so belesen und hat so viel Zeit zum Suchen?

6. Abbildungen

Man kann die These aufstellen, „Memoiren sollten nie ohne Abbildungen erscheinen“, da das Optische eine ausgezeichnete Ergänzung für das Verbale ist – und man wird feststellen, daß ein großer Teil der Memoirenliteratur ohne derartige Gestaltungsmöglichkeit herausgegeben wird. Familienfotos und Abbildungen von Wirkungsstätten werden doch sicherlich existieren und lassen sich geschickt in den Text einbinden. Der Leser wird es mit Sicherheit dankend zur Kenntnis nehmen.

7. Nachwort

Details aus dem Leben und Wirken des Verfassers und sicher auch eine Wertung der Memoiren im Gesamtbild seiner Wissenschaft (Politik – Literatur – Physik – Chemie – Medizin etc.) erhöhen die Aussagekraft der Veröffentlichung wesentlich. Nachworte sind besonders wichtig, wenn Memoiren postum erscheinen. – Auf die Gefahren von Vor- und Nachworten wurde in Punkt 2. hingewiesen.

8. Register

Ein leidliches Problem der Publikationstätigkeit in der DDR ist immer noch die Registerarbeit, besonders im Bereich der Gesellschaftswissenschaften. Es wäre vermessend zu verlangen, daß die gesamte Memoirenliteratur nun mit Register erscheint! Dazu fehlen sicher die personellen und finanziellen Voraussetzungen. Aber es lohnt, über den Sinn des Registermachens bei Memoiren nachzudenken. Wissenschaftliche Werke im weitesten Sinne des Wortes (also auch populärwissenschaftliche Bücher und Zeitschriften) sind erst dann vollständig und vollwertig, wenn sie durch Register optimal erschlossen worden sind¹⁰.

Bei Memoiren müßten Personenregister vielfach schon ausreichen, da sie aussagekräftig auf die Begegnungen des Autors verweisen. Bei den Jugenderinnerungen von Ricarda Huch sowie bei den Memoiren von Klaus Mann und Friedrich Hollaender sind aber derartig interessante Schilderungen von Landschaften und Städten zu finden, die verloren gehen, wenn man sie später einmal braucht oder mit anderen Darstellungen vergleichen will. Also: Personen- und Ortsregister als tabula unica.

9. Lesbarkeit

Ein wesentliches Merkmal der Herausgabe von Literatur ist auch die Lesbarkeit¹¹. Sie wird definiert als „die Geschwindigkeit und Genauigkeit visuellen Aufnehmens und Verstehens eines sinnvollen Textes“¹². Nun wird man Memoiren nicht im Schnellzugtempo und ausschließlich mit wissenschaftlicher Gründlichkeit studieren, auch fehlen sicher Formeln, Tabellen, Tafeln und andere grafische Darstellungen. Aber: Verlage und Druckereien sollten auf die Qualität ihrer Erzeugnisse auch hier großen Wert legen.

Der entscheidende Faktor der Lesbarkeit ist die *Typographie*. Sie beeinflusst die Lesegeschwindigkeit, die Genauigkeit der visuellen Aufnahme und das Verstehen des Textes wesentlich. Dazu gehören die Type (Schriftgattung und -grad sowie Möglichkeiten der Auszeichnung), Format und Satzspiegel (Kolumneneinteilung, Randgestaltung, Ausschluß, Durchschuß u. a.). Gerade bei Taschenbuchausgaben mußte der Autor mehrfach feststellen, daß die Lesbarkeit stark durch ungebräuchliche Schriftgrade – meist zu kleine – beeinträchtigt wird. Ästhetische Mißverständnisse, z. B. große Typen

bei kleinem Format und umgekehrt, dürfen dadurch natürlich ebenfalls nicht auftreten, weil auch sie die Lesbarkeit erschweren. Möglichkeiten der Auszeichnungen sind bei Memoiren natürlich von vornherein gewisse Grenzen gesetzt, die mit dieser Literaturkategorie zusammenhängen.

Aber die Papierqualität kann die Lesbarkeit sehr beeinflussen. Auch hier mußte der Autor feststellen, daß schwarze Type auf weißem Papier mitunter nur noch eine Empfehlung auf der Grundlage wissenschaftlicher Untersuchungen ist, in der Praxis aber zumindest bei vielen Memoiren (besonders auch wieder im Taschenbuchformat) nur ein Traum ist. Inzwischen sind einige Typographen der Meinung schwach getöntes Papier dem weißen vorziehen zu wollen; man sollte dabei aber an die entsprechende Druckfarbe denken, – und „getönt“ darf nicht „grau“ bedeuten!

10. Schlußbemerkungen

Mangelhafte Titelblattgestaltung, falsch oder ungenügend gegliederte Inhaltsverzeichnisse, fehlende Erläuterungen, ungenügende oder ebenfalls fehlende Abbildungen und eine nicht richtig durchdachte Registerarbeit behindern den Leser von Memoiren bei der flüssigen Lektüre, bei der rationellen Literatúrauswertung und beim vollen Verständnis des Inhaltes. Lesersozioologie und Nutzerforschung sollten sich dieser Probleme auch bei der Herausgabe und Verbreitung von Memoiren mehr als bisher annehmen und eine entsprechende Vor- und Zuarbeit für Verlagswesen, Bibliothekswissenschaft und Pädagogik leisten. Rezensenten sollten in jedem Falle auf die Lesehilfen eingehen, Fehler und Mängel rügen und gute Beispiele würdigen. „Ein Rückblick auf ein Leben ist nicht die verpönte Ausfüllung eines lästigen Fragebogens, sondern mehr, anders – erfordert und befiehlt einen Stil, dem du nicht gewachsen bist, den du nicht gelernt und nicht geübt hast. Wenn du auch manche wissenschaftlichen Arbeiten veröffentlichen konntest, die trocken, sachlich, ja ledern und langweilig waren, sogar sein mußten, damit sie ernst genommen wurden, wenn auch mancher Rezensent wohlwollend von einem „glänzenden Stil“ berichtet, man sitzt sozusagen zwischen zwei Stilen“¹³ – so Hans Schwarz, und zwischen zwei Stühle bei der Herstellung und Verbreitung beider Literaturgattungen sollte man sich nicht setzen.

ANMERKUNGEN

1. Schmidmaier, D.: Die informationsgerechte Gestaltung wissenschaftlicher Literatur. In: Börsenbl. Dt. Buchh. 141 (1974) S. 238–239.
2. Kunze, H.: Lesehilfen einst und jetzt. In: Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Stuttgart 1974. S. 102–110. – Kunze, H.: Lesehilfen. In: Lexikon des Bibliothekswesens. 2. Aufl. Bd 1. Leipzig 1974, Sp. 888.
3. Senft, E.–B.: Lesehilfen bei Nachschlagewerken und anderen Publikationen. In: Börsenbl. Dt. Buchh. 138 (1971) S. 764–768.
4. Vgl. Börsenbl. Dt. Buchh. 140 (1973) S. 579–584, 681–684, 790–794, 872–873.
5. Starosta, A.: Einordnung einiger Begriffe zum Orientierungsapparat. In: Börsenbl. Dt. Buchh. 140 (1973) S. 586–587.
6. Meyers Neues Lexikon. 2. Aufl. Bd 9. Leipzig 1974. S. 292. Eine ähnliche, etwas ausführlichere Definition ist zu finden im Lexikon des Bibliothekswesens. 2. Aufl. Bd 1. Leipzig 1974. Sp. 976–977.
7. Meyers Neues Lexikon. 2. Aufl. Bd 1. Leipzig 1971. S. 660.
8. Lexikon des Bibliothekswesens. 2. Aufl. Bd 2. Leipzig 1975. Sp. 1347–1348.
9. Lexikon des Bibliothekswesens. 2. Aufl. Bd 1. Leipzig 1974. Sp. 705.
10. Zur gesamten Problematik vgl. Kunze, H.: Über das Registermachen. 3. Aufl. Leipzig 1968. 71 S.
11. Schubarth–Engelschall, A.: Bemerkungen zur Lesbarkeit gedruckter Texte. In: Studien zur Buch- und Bibliotheksgeschichte. Hans Lülfi zum 70. Geburtstag. Berlin 1976. S. 244–254.
12. Zachrisson, B.: Studies in legibility of printed text. Stockholm 1965. S. 25. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in educational psychology. 11.)
13. Schwarz, H.: Jedes Leben ist ein Roman. Berlin 1975. S. 7–8.

XVI. SZÁZADI CIRILL-SZLÁV KÉZIRATOS KÖNYV A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN (A DEBRECENI APOSTOL)

A közlemény tárgyát képező cirill-szláv Apostolt¹ Ms. 231 jelzet alatt őrzi a Debreceni Egyetemi Könyvtár. A kéziratot eddig nem publikálták (tudásunk szerint). Előző sorsa tehát ismeretlen. Ezért a jelenlegi találhatóságának helye szerint *Debreceni Apostolnak* neveztük el.

Jelenlegi állapotában az Apostol 378 lapot tartalmaz. A lapok mérete 28 x 18 cm. A kézírásos emlék korábban hiányos volt, legalábbis erre utal az a tény, hogy több pótlás található benne (1–2, 9–12, 20–21, 43–50. l.), amely az 1–2 lap kivételével valószínűleg a könyv újrakötése során, a XVIII. század végén került be. Az 1–2 lap kékes színű, XIX. századi papír.

A kézirat rossz állapotban van. A lapok töredezttek, szakadozottak. A használat során a lapokra cseppent viasz és a korábbi nem megfelelő tárolás is hozzájárult a könyv állagának romlásához.

Amikor az 1–2 lapot pótolták, megpróbálták ugyan a töredezett lapokat megjavítani úgy, hogy papírcsíkokat ragasztottak a lapok szélére, sarkaira.

A könyv lapjai 150-ig számozva vannak úgynevezett „betűszámokkal”. A számozás azonban nem azonos korú a kézirattal, a körülményeket tekintve azonban feltételezhető, hogy korábban történt mint ahogy a pótlásokat betették. A számozott lapok ugyanis sorban vannak, ugyanakkor a pótlások számozása hiányzik.

A kéziratot könyv lapjainak anyaga durva, sárgás (barnás) papír. Valószínű, hogy a könyv maga maradék papírokból készült. Erre utal az a tény, hogy többféle vízjelet lehet a könyvben rögzíteni. A könyvben lévő vízjelek pontosan nem azonosíthatók a meglévő katalógusok alapján. Így Briquet² katalógusát használtuk fel a vízjelek értékeléséhez, jelölve azt, hogy az általunk rögzített vízjel rajzolata melyik olyan vízjelhez hasonlít azok közül, amelyek Br. katalógusában szerepelnek. Négyféle vízjelet rögzítettünk: *füles korszó virággal* (1. ábra) hasonló mint Br. 12.520 (1555–1572); *kéz virággal* (2. ábra) hasonló mint Br. 10.700 (1574); *egyszarvú* (3. ábra) hasonló mint Br. 10.437 (1523); „P” *betű* (4. ábra) mint Br. 8.562 (1532). A lapok többségén a „füles korszó virággal” vízjel látható.

Az Apostol kötése, fatáblás, vaknyomású, egészsbörkötés. Valamikor két kapoccsal záródott. Ma azonban már csak a kapcsok csontjai találhatók a kötéstáblán.

A hátsó kötéstáblán 4 db „rézlábacska” van, az elülső táblán pedig 4 db (a „lábacs-kákkal” szimmetrikusan elhelyezve) levél alakú rézdísz volt, de ma már csak kettő van a helyén.

Az írásmód *poluuszta*v. A scriptor igényesen, szépen elrendezte a 18 x 12 cm-es szövegmezőben a 18 soros szöveget (a pótoló lapokon a sorok száma változó. 5. ábra), törekedve a betűszimmetria megtartására. Ennek ellenére szembetűnőek a folyóírásra jellemző vonások mint pl. a sor fölé titlóval (̂, ̃) vagy titló nélkül kiemelt betűk sokasága (ε, α, Δ, ρ, c, τ, χ) és gyakorisága, a ligaturák (ϛ helyett ϛ̄, ϙ helyett ϙ̄, az oy helyett γ stb.) használata. A sor fölötti pontok, vesszők közül a dinamikus hangsúly jelölő jel (/) rendszeres.

Az olvasmányok rendjére vonatkozó utasítások a szövegen belül vannak elhelyezve. Sajátos díszítés nincs. A címeket, a négy sornyi iniciálékat és az utasításokat piros festékkel írta a scriptor.

A kézirat szövege megfelel a bizánci-szláv írásos és egyházi gyakorlatban kialakult úgynevezett „teljes Apostol” tartalmának, amely az apostolok cselekedeteinek szövegét, az apostoli leveleket, a húsvéti ciklus mozgó ünnepei szerinti olvasmányok mutatóját, az állandó ünnepek szerinti olvasmányok szeptemberi ciklus³ szerinti rendjét tartalmazza. A bizánci-szláv egyházi gyakorlatban az apostolok cselekedeti után az apostolok (Jakab, Péter 1, 2; János 1, 2, 3; Judás) közönséges levelei, majd Pál apostol levelei következnek. A katolikus, a protestáns és néhány görög újszövetségi könyvben az apostolok közönséges levelei Pál apostol levelei után következnek.⁴ A D e b r e - c e n i A p o s t o l ez utóbbi szerkezetet követi.

Az Apostol állandó ünnepek szerinti rendjének (291 b–343 a) adatai nagyon érdekesek, az orosz orthodox egyház története szempontjából fontos információkkal szolgálnak. Az ünnepek szerinti kötelező megemlékezéseken kívül több – Novgorod, Rosztov, Vladimir, Belozerszk, Pereszláv, Vologda, Pszkov (ész-t-orosz határ), Szurazs (belorusz-orosz határ), Csernigov és Priluki (Ukrajna) körből származó – szentről, csodatevő püspökről, fejedelemről is megemlékeznek: F j o d o r , az igazhitű szmolenszki fejedelem, J a r o s l á v s z k i j és gyermekei Dávid és Konstantin (sept. 19); M i c h a i l csernigovi fejedelem és F j o d o r bojár (sept. 20); A v r a m i j archimandrit, rosztovi csodatevő (okt. 29, 1547-ben kanonizálták); V a r l a a novgorodi csodatevő (nov. 6. Novgorodban már a XIII. században ünneplik, de egyházi ünneplése Moszkvában és egész Oroszországban csak 1461-től terjedt el); S z t e f a n szurazi püspök (dec. 15); V o l o g d a i D i m i t r i j (febr. 11, az egyházi könyvekben a XV. században már mint szentet említik); I o n , moszkvai metropolita (márc. 26); rosztovi I s z á j püspök (máj. 20); pereszlávi N i k i t a (máj. 22); L e o n t i n , rosztovi püspök (máj. 23); csodatevő perejaszlávi O s z l o p o s N i k i t a (máj. 24); I g n a t i j , rosztovi püspök (máj. 28., a XIV–XV. századtól sorolják a szentek közé, de helyi megemlékezése már a XIII. században kezdődött); Belozeri K i r i l (jún. 9., Ion metropolita már 1448-ban az orosz csodatevők között említi); Vladimiri V a s z i l i j fejedelem (júl. 15., a róla való megemlékezés és dicsérete a XI. századi író, a feketeinges Jakov nevéhez fűződik); P é t e r metropolita (aug. 25).⁵ Az orosz szentek, csodatevők, fejedelmek mellett megemlékezett a scriptor a bolgár Rilai Szent Jánosról (okt. 19) és a szerb Száváról (jan. 14).

A kézirat helyesírása nem követ szigorú normákat. A scriptor rendszeresen használja a jereket (ѣ, ѓ), de leginkább csak szóvégeken. A szón belül rendszertelenül fordulnak elő, leginkább előljárókban, praefixumokban és a рѣ, рѣ, пѣ, лѣ, kompozíciókban. De legtöbbször ezekben az esetekben is vokalizált o illetve e van a helyükön (оуѣберѣмъ, доуѣмъ, перѣво stb.). A juszok használatában a nagy jusz (Ѡ) csak elvéve fordul elő, viszont a kis jusz (Ѡ) nagyon gyakori. Megtartja etimológiai helyét, s helyettesíti a ѣ-t és lágy mássalhangzó utáni ѡ-t. (ѢсѠко, поѠданіе) Jotált betűként csak a ѣ és a ѡ fordul elő. Gyakoribb azonban a jotáció hiánya (мѠдъ, мѠеѡ, нѠзѠреѡ stb.). Gyakori a ѣ helyett az Ѡ használata. Szobolevszkij A.⁶ szerint ez a sajátosság a legfontosabb jele annak, hogy a nyelvemlék Novgorodban, vagy környékén, de általában az északi területeken készült.

A Debreceni Apostol adatai alapján elmondható, hogy:

1. Az írásmód, a helyesírás megerősítik a vízjelek alapján tett feltételezésünket arra vonatkozóan, hogy a kézirat oszlop emléke a XVI. század végén keletkezett.

2. Az állandó ünnepek szerinti rend adatai közt szereplő helyi személyiségekről való megemlékezés megerősíti azon feltételezésünket, hogy az Apostol Novgorodban vagy környékén lévő scriptoriumban készült monostori használatra.

3. A bolgár Rilai Szt. Jánosra való emlékezés alapján feltételezhető, hogy a scriptor esetleg bolgár származású volt.

4. Az Apostol szerkezetét tekintve úgy vélhető, hogy prototípusként görög újszövetségi könyv fordítása szolgált.

5. A kéziratos emlék értékes paleográfiai, fonetikai, nyelvtani és mondattani adataival érdekes információval szolgálhat a szlavista kutató számára. Egyháztörténeti adatai pedig az orosz orthodox egyház történetéhez adhatnak fontos ismereteket.

JEGYZETEK

1. Apostol – újszövetségi liturgikus könyv, amely az istentiszteleten rendszeresen felolvasásra kerül. Ebben az apostolok cselekedetei és az apostoli levelek találhatóak perikópa rendszerben.
(perikópa = az igehirdetés alapjául szolgáló, előírt szentírási rész; valamely alkalomra rendelt evangélium vagy lecke)
2. C.M. Briquet, *Les filigranes*, Leipzig 1923.
3. Az orthodox egyházi naptár a IV. század elejétől fogva szept. 1-vel kezdődik és augusztus 31-vel végződik. A nagyünnepek logikus sorrendje is nagyjából ehhez igazodik. (Berki Feriz: *Az orthodox kereszténység*. Bp. 1975. 302. l.)
4. КИРИЛО—МЕТОДИЕВСКА ЭНЦИКЛОПЕДИЯ Т. I. [А—З] София, 1985 стр. 96.
5. Барсуков Н.: *Источники русской агиографии*. Санкт—Петербург, 1882. (1—5; 27; 47—48; 80—85; 103—107; 156—160; 207—211; 297—306; 323; 372—379; 393—394; 431—450; 512—521. стр.)
6. Соболевский А.: *Славяно- русская палеография*. Санкт—Петербург, 1980, стр. 89.

**KYRILLISCH-SLAWISCHE HANDSCHRIFT AUS DEM 16.
JAHRHUNDERT IN DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK
ZU DEBRECEN**

(DER APOSTOLOS VON DEBRECEN)

1. Die UB Debrecen bewahrt unter der Signatur Ms. 231 einen Kodex, über den hier berichtet wird und dessen Inhalt dem Text des vollständigen Apostolos entspricht, der in der byzantinisch-slawischen Schrift- und Kirchenpraxis entwickelt wurde.

2. Der Apostolos datiert aufgrund seiner äußeren Merkmale (Papierqualität, Wasserzeichen) sowie der paläographischen und sprachlichen Eigentümlichkeiten wahrscheinlich aus dem 16. Jahrhundert, als sein Entstehungsort wird irgendein Kloster nördlich von Moskau vermutet.

3. Die Handschrift liefert nicht nur wertvolle phonetische, grammatische, syntaktische und dialektologische Informationen für Slawisten, sondern trägt durch ihre Angaben über russische Heiligen, Kirchenpersönlichkeiten und Fürsten auch zur Geschichte der russisch-orthodoxen Kirche bei.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

PRECIOUS OLD BOOKS AT DEBRECEN*

There have been a great number of approaches to define the spirit of our city, Debrecen. There are some who admire it, others are of contrary opinion. The views of the debating parties always differ considerably, and if anyone should attempt to make a synthesis he has to face the difficulty of uniting extremities. There are extremities both in Debrecen's past and present (perhaps future). Last year we had two important anniversaries: the Reformed College was 450 years old, and Kossuth University celebrated the 76th anniversary of its foundation. Nevertheless, for everybody who is familiar with the educational history of Hungary, it is clear that at least one faculty of the university is just as old as the Reformed College itself. How old is then the spirit of our university?

We have in our city two large and famous libraries. One of them has a glorious past and a more modest present, the other is a vigorously growing one, the second largest national library of the country, which if it wants to dig deeper is obliged to rely on the former. Do we have two great "half" libraries?

Debrecen is in the easternmost part of the country of Hungarians, but is far from being the easternmost community of Hungarians. A long time ago Debrecen was in vitally important, close contact with Hungarians living farther to the east. And now, when the fate of this eastern block of Hungarians is at stake, we here in Debrecen, whether we admit it or not, find ourselves in the position of being responsible for them more than any other Hungarian community, at least in the spiritual and cultural aspect. Are we, perhaps, trustees of the legacy of the past history of Hungarian Transylvanians?

Now let's get down to our point. The International Association of Bibliophiles in holding its congress in Hungary this year. As part of the celebrations of the book, ten local exhibitions have been arranged in Hungarian cultural centers. The present exhibition is one of them. To a neutral outsider this exhibition may appear a little strange. The three themes represented here seem to show no real connection, they seem to be extremities. For us, citizens of Debrecen, their interrelation is absolutely natural.

Debrecen has shouldered the legacy of *Nicolas Kis Tótfalusi*. Tótfalusi, the greatest Hungarian printer (1650–1702), mastered the art of punch cutting and printing in the Worldfamous workshop of Blaeu in the Netherlands. Later he worked for a great number of clients all over Europe. He returned to Transylvania with the aim of founding a printing office, which could supply the whole country with the necessary number of useful and edifying books on the highest typographical level. I don't know how his contemporaries in Debrecen were interested in his struggles for progress. But I know that his books were brought to and have been preserved in both of our great libraries, and I also know that one of the printers of the Debrecen Municipal Press was sent to him to Amsterdam to learn the trade of punch cutting. Tótfalusi's types are known and honoured even today all over the world. This exhibition presents all the twenty-eight original publications of Tótfalusi to be found in Debrecen.

---

*Megnyitóbeszéd a Magyar Bibliofil Társaság, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára által rendezett kiállításon a Nemzetközi Bibliofil Társaság 16. Kongresszusa alkalmából: 1989. okt. 2.

Books, too, consist of two very important components: the content and the outer appearance. The latter should not be ignored either. In the treasury of the greatest libraries of the world there are books which, in regard to content, would be insignificant, they owe their everlasting value to the art of the printer or bookbinder. There are opinions that the richness of decorative art is alien to the spirit of Debrecen, which is puritanic, rustic, rude, or perhaps bleak. But if we have a look at *the books produced in Debrecen* between the 16th and 19th centuries, a great variety of forms and colours is revealed, as an evidence of the good taste, imagination and ingenuity of our bookbinders. The *coloured parchment* – as well as the blind-stamped or gilded leather *bindings* represented a very high international level in those days. On display here are only the parchment bindings.

For everybody who is familiar with the life of Debrecen, our city's connections with Transylvania may be evident. On the other hand, the name Kner evokes in everybody's mind the south-east Hungarian town Gyoma. It may seem a mystery why in the third part of the exhibition *books from the Knerprinting office* are on display. What has Debrecen to do with the Kners? I should say: a great deal!

I have to go back to the year 1935. The then director of the University Library, Dr. I. Nyíró, in his endeavour to establish a special collection of printing art, contacted Imre Kner, asking him to donate a collection of Kner-publications to the University Library. Imre Kner adopted the idea. However, because of certain obstacles, it was only eight years later that he sent his present, i.e. 459 library units to our library with a letter which, in the light of the 45 years passed, sounds as his artistic testament: "This collection should remain a separate collection so that all those interested in the development and endeavours of the press could study our work." To the best of my knowledge this is the fullest collection of the publications of this outstanding representative of Hungarian and European book art.

What I have spoken about so far are three valuable traditions of Hungarian cultural life. They seem to have been separated by time and space, however there is a common thread that binds them together: that is the continuous struggle of our nation to find and maintain its identity, to become an integral part of European culture and, in this way, to promote the progress of the whole of the Hungarian nation. I hope this exhibition, in addition to its special Hungarian references, is a contribution of our city to the beneficial activities of the International Association of Bibliophiles.

AZ 1920–1930-AS ÉVEK PLAKÁTJAI
(Kiállítás megnyitó 1991. április 15-én)

Tisztelt Hallgatóim!

Köszöntöm Önöket plakátkiállításunk megnyitóján!

Az Egyetemi Könyvtár több évtizedes múltra visszatekintő kiállításai alkalmával mindig gondosan ügyeltünk a választott téma és a könyvtárban őrzött dokumentumok szoros kapcsolatára, akár szövegről, akár képes illusztrációról lett légyen szó. Ezek a kiállítások minden alkalommal lehetőséget teremtettek arra, hogy a könyvtár gazdag állományát bemutassuk olvasóinknak, látogatóinknak. E kiállítások sorába tartozik a mai is és ezért üdvözlöttük egyetemi hallgatóink azon kezdeményezését, hogy régi plakátjainkból válogatva rendezzünk kiállítást.

Plakátok, e rövid életű dokumentumok – melyek megjelenésük után hamarosan betöltik feladatukat, néhány hét múlva eltűnnek, helyet adva újabbaknak – szép számban vannak a könyvtár plakáttárában. Ennek ellenére intézményünk első alkalommal vállalkozik a magyar plakátok szűkkörű, válogatott bemutatására.

A témával foglalkozva megpróbáltuk először a plakát fogalmát meghatározni, ami nem bizonyult könnyű feladatnak: a különböző kézikönyvek, lexikonok más és másképpen fogalmazzák meg. A definíciók lényege azonban megegyezik abban, hogy a plakát mindig valamilyen közérdekű tényt közöl a lakossággal, lehetőleg röviden és feltűnő formában; a mai plakát – kb. két évszázada – mindig egyben művészi termék is. A plakát tehát nem egyszerűen csak reklám, nem egyszerűen csak az ipari és a kereskedelmi hirdetés egyik fajtája. A plakát: reklámművészet.

A plakátot már az ókor ismerte *fatábla* formájában. A tábla tengely körül forgott. Solon törvényei fehérre festett fatáblákra voltak írva. Ezeket előbb az Akropolison, később Athén piacán tették közzémlére.

A fali „plakátokat” időszámításunk előtt 59-ben alkalmazták az ókori Rómában Julius Ceasar rendelete alapján. Ezek a viaszra írt plakátok naponta közölték a római szenátus döntéseit, határozatait. Az eladó ingatlanokat és rabszolgaeladást hirdető „plakátokat”, a választási programokat fehér falakra festették piros vagy fekete betűvel. A fali plakát – természetesen nem a mai értelemben – időszámításunk után a harmadik évszázadban Pompejiben és Herculaneumban igen elterjedt reklámozási forma volt. Pompeji romjai között járva ma is látni a város egykori főutcájának házain a kereskedők cégtábláit és a város pusztulása előtt kiírt politikai választások „plakátjait”. Egy kiásott ház falán a következő szöveg olvasható: „Vándor, haladj innét a tizenkettedik toronyig, ott Sarinusnak bormérése van. Látogasd meg. Üdv veled.”

A középkorban az írástudatlanság következtében, eltűnt a plakát. Helyette kürtszóval, dobbal adták tudtul a tudnivalókat, igénybe véve az ősidőktől mindig meglévő utcai vásári kikiáltót. S kell-e, lehet-e például bensőségesebb és mindnyájunkat megmozgatóbb „hirdető szó”, mint a haranghúzás.

A nyomtatás felfedezésével új korszak kezdődött, s már a 15. század végén megjelennek a nyomtatott plakátok. A könyvnyomtatás a hirdetéseket is fellendítette. Megszületett az *illusztrált plakát* is, melynek szülőhazája Franciaország. Az első ilyen

ismert plakát a reimsi nagy katedrális búcsúja alkalmával nyomtatott 1482-ben. A templom ajtajára tűzték ki. A plakát a Szent Szűzet ábrázolja a trónon ülve, ölében a gyermek Jézussal, középen a pápai tiara Szent Péter kulcsaival. A gyorsan terjedő és egyre nagyobb formát öltő plakátokon közlik a lakossággal az állami törvényeket, intézkedéseket, kormányrendeleteket, hadihírdetményeket. Ismerünk árverési plakátokat, toborzó hirdetéseket, megjelentek az első kereskedelmi plakátok. Franciaországban a nagy polgári forradalom után előtört az utcákat, a házak falait a kereskedelmi-ipari reklámok áradata. A 19. század elejétől a plakátok készítésében már részt vettek a kor neves rajzolói: Gavarni, Grandville, Daumier, Vernet.

A *kromolitográfia*, vagyis a színes nyomás felfedezése után, – 1845-öt követően – megjelentek az első színes plakátok. Ennek a művészi plakátrajzolásnak, plakátfestésnek a legnevesebb mesterei voltak többek között a francia Jules Chéret a színes plakát elindítója, Pierre Bonard, Eugene Grasset, aki új irányt szabott az illusztrált plakátnak, a nagy művész Henri de Toulouse-Lautrec, aki a részleteket elhanyagolta és inkább a nagy felületeket alkalmazta a biztos hatás kedvéért. A *Matin* és *Bruant* kabaré számára készített plakátjai felejthetetlenek. Főleg színházak, hangversenyek és kiállítások számára dolgozott.

Az *első világháború* után új kor kezdődik a plakát történetében. Az új kornak új plakátművészek kellenek. A kor mestere: Capiello, aki plakátjaiban a legújabb festészet minden fény- és színhatását felhasználta és vakmerő színellentéteket kísérel meg.

A plakát témájának egyszerűnek kellett lennie. A képnek első pillantásra meg kell éreztetnie a lényegét. Szöveg nélkül is érthetőnek kell lennie. Vibráló, tetszetős színeik, nyílt és merész kontrasztjaik megukhoz vonzzák a tekintetet.

A *második világháború* előtt és után – tehát a század első felében – a művészek egész sora készít plakátokat, köztük: Picasso, Matisse, Braque, de Chirico, Chagall.

A 2. világháború után R. Savignac sziporkázó ötletes plakátjai teremtettek új stílust.

Mai kiállításunk néhány jól sikerült *magyar plakátot* mutat be a huszas- és harmincas évekből. Ez a válogatott anyag is meggyőzően bizonyítja, hogy a plakátművészet terén nincsen szégyenkezni valónk. Plakátjaink művésziek, izlések.

A magyar plakátművészet fejlődése a *századfordulón* indult meg nagy festőink (Ferenczy Károly, Rippl-Rónai József, Fényes Adolf) képzőművészeti kiállításokat hirdető plakátjaival. Majd ezt követően Bíró Mihály, Faragó Géza és Földes Imre kialakította a hazai kereskedelmi és politikai plakát stílusát.

A *huszas évek közepén*, a pengő stabilizációja folytán felerősödött ipari termeléssel újra kezdődött a kulturális és árupropaganda. A fejlődő magyar film és általában a filmplakátok indították el újra helyes vágányokon a korszerű plakátot.

A harmincas években alakult ki a lényegre leegyszerűsített, ún. „sachlich” plakátművészi stílus. Képviselői Berény Róbert, Bortnyik Sándor és Irsai István voltak.

Berény és Bortnyik külföldről hazatérve tanították és kialakították az új magyar plakátstílust, amely világviszonylatban is új és jelentős lett. Az 1929–1930. évi világválság után a piac kiszélesítése érdekében számos vállalat rendszeresen és módszeresen foglalkoztatott plakátművészeket. Ezek között volt pl. a Modiano cigarettagyár görög származású tulajdonosa, aki nagy összegeket áldozott plakátokra; ugyanígy a Flora szappangyár szébbnél szebb plakátokon hirdette gyártmányait. A harmincas években fellendült idegenforgalom és a 2. világháborút megelőző termelési konjunktúra kedvezett a plakátművészetnek. Pólya Tibor, ifj. Richter Aladár, Irsai István, Konecsni György, Bánhidi Andor (kiknek egy-egy szép plakátja itt is látható), és még sokan mások gazdagították plakátművészetünket és járultak hozzá európai elismertetéséhez.

Mint láthatjuk, stílusukban erősen eltérő, de a plakát belső törvényeinek megfelelő, sokoldalú és nemzeti vonásokkal is bíró plakátművészetet hoztak létre. Külföldi szak-

lapok teljes számokat szenteltek a magyar plakát bemutatására és értékelésére. Ez volt az az időszak, amikor az alkalmazott grafika kivívta önálló helyét a képzőművészeti műfajok között.

Sosem volt mértékben megnőtt a pályázatok száma, melyek a megbízás egyik fontos formáját képviselték. A pályázat vonatkozhatott csak plakátszövegre is, így szakmán kívüliek is adhattak szellemes ötleteket. A magáncégek vagy az állam által meghirdetett pályázatok a grafikusok széles körét mozgósították és valamennyi jóminőségű tervet, a helyezéseket, díjakat nyilvánosságra juttatták. A díjazás társadalmi esemény volt és felhívta a figyelmet a grafika becsére és a reklámozandó dologra egyaránt. A pályázatot hirdetőik között volt pl. 1935-ben a Meinl cég, 1939-ben a MALÉRT (a Magyar Légiforgalmi Részvénytársaság), stb.

Egyes cégek egységes arculatot akarván adni reklámjuknak évekig ugyanazzal a tervezővel dolgoztattak. Így voltak pl. Bottlik József a huszas évek végétől a harmincas évek végéig az Orion tervezője. A klasszikus Janus motívumot felidéző, háromfejű emblémából és jellegzetesen szerkesztett betűkből álló jelvényét máig használja a gyár.

A két háború között, a kor jellegzetes stílusában készült plakátok sora idézi itt most a kor hangulatát, reklámozva sok ma is jól ismert terméket: így a Tungstram Krypton tündéri fényét, Weiss Manfred csepeli takaréktűzhelyét, a Bagarol cipőkrémet, a Meinl teát és kávé, a Sinalco gyümölcspezsgőt, Dr. Oetker sütőporát, a Persil mosószert, a Vím tisztítószert, a Kék Vörös szappant, az Elida krémet, a Chat Noir kölnit, a Zwack likőröket és unikumot, a Dreher sört, barackpálinkát a Dotter kakaót, a Kodak fényképezőgépet, a Hangya szappant, a Hortobágyot, az Est c. lapot, az Új Nemzedék c. folyóiratot, a csak felnőtteknek szóló Új magazint, Feldmann Sándor A nő ösztönéletét tárgyaló könyvét, a helyáratok vigalmi adóval kínáló 1935. évi FTC-MTK bajnoki labdarúgó mérkőzés, stb.

Az idegenforgalom kialakulása és a külkereskedelem fejlesztése tette szükségessé a harmincas években az idegenforgalmi tematika megjelenését, a magyar és nemzetközi ipari vásárok propagandáját. Ezt reprezentálja itt az 1939. évi Bécsi vásár plakátja.

Nincs lehetőségünk arra, hogy a gazdag magyarországi plakátművészet máig ívelő folyamatát részletesebben bemutassuk. Befejezésül utalni szeretnénk arra, hogy bár kiváló és neves művészek munkálkodnak ma is azon, hogy szép plakátok jelenjenek meg az utcákon és a házak falain – a plakát mint reklámeszköz ennek ellenére háttérbe került. A plakátművészet nem tud alkalmazkodni a mai rohanó tempójú világhoz és egyre nehezebben válik egyenrangú versenytársává a rugalmasabb, gyorsabb, korszerűbb reklámeszközöknek.

Mindezek ellenére, ha szűkebb körnek szól is, ez a fajta reklámművészet létezik, szórakoztat és gyönyörködtet ma is.

Dícséret illeti mai kiállításunk rendezőit, a TUTÁ-LIBER VÉGCÉLŰ EGYLET tagjait, akik az Egyetemi Könyvtár plakáttárából kiemelt darabokat kiállítva felidéztek számunkra a huszas- és harmincas évek ízlésvilágát, reklámhangulatát. Köszönet illeti a BÖLCSÉSZETI SZAKKOLLÉGIUMOT a kiállítás anyagi támogatásáért. Tisztelt vendégeinknek szíves figyelmébe ajánlva e féltve őrzött dokumentumokat, plakátkiállításunkat megnyitom.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Neményi Ernő: A reklám. 1–3. köt. Bp. 1928.
- Orel Géza: Az árusítás technikája és lélektana. Bp. 1929.
- Kner Imre: Nyolc levél a reklámról. Gyoma, 1931–1935.
- III. Magyar plakátkiállítás. Nemzeti Szalon. Bp. 1958.
- Magyar plakáttörténeti kiállítás Múcsarnok. Bp. 1960.
- IV. Magyar plakátkiállítás. Múcsarnok. Bp. 1961.
- Művészeti lexikon. Szerk. Zádor Anna, Genthon István. 3. köt. Bp. 1967.
- Hoffmann Istvánné – Búzási János: A reklám birodalmából. Bp. 1970.
- Magyar művészet 1919–1945. Szerk. Kontha Sándor 1–2. köt. Bp. 1985.
- Kulinyi István: A mai magyar plakát. Bev. Horváth György. Bp. 1985/86.
- 100+1 éves a magyar plakát. A magyar plakátművészet története 1885–1986. Múcsarnok. Bp. 1986.
- Seregélyi György: Magyar festők és grafikusok adattára. Szeged, 1988.

MUNKATÁRSAINK

Dr. DARAB ÁGNES tudományos munkatárs
4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

Dr. DÖMÖTÖR ÁKOS kandidátus, folklórkutató
1111 BUDAPEST XI. Stoczek u 13. IV. 1.

GOMBA SZABOLCSNÉ Dr. főigazgató
4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

Dr. HAVAS LÁSZLÓ kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens
4010 DEBRECEN Klasszika Filológiai Tanszék

Dr. IMRE MIHÁLY egyetemi adjunktus
4010 DEBRECEN Régi Magyar Irodalmi Tanszék

Dr. KOLTAY KLÁRA tudományos munkatárs
4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

Dr. OJTOZI ESZTER tudományos főmunkatárs
4010 DEBRECEN Egyetemi Könyvtár

Dr. M. PANDUR JULIANNA nyelvész
4027 DEBRECEN Böszörményi út 29. VIII. 26

PONORI THEWREWK AURÉL csillagász
1014 BUDAPEST Bécsi kapu tér 7

Dr. SCHMIDMAIER DIETER könyvtári főtanácsos
BERLIN – NÉMETORSZÁG

SZABADI ISTVÁN ösztöndíjas
4010 DEBRECEN Klasszika Filológiai Tanszék

CONTRIBUTORS

ÁGNES DARAB, Ph. D., senior member
4010 DEBRECEN University Library

ÁKOS DÖMÖTÖR, Ph. D., candidate, folklorist
1111 BUDAPEST XI. Stoczek u 13. IV. 1.

OLGA GOMBA, Ph. D., Chief librarian
4010 DEBRECEN University Library

LÁSZLÓ HAVAS, Ph. D., candidate, senior lecturer Department of
Classical Philology
4010 DEBRECEN

MIHÁLY IMRE, Ph. D., assistant lecturer Department of Old Hungarian Literature
4010 DEBRECEN

KLÁRA KOLTAY, Ph. D., senior member
4010 DEBRECEN University Library

ESZTER OJTOZI, Ph. D., senior member
4010 DEBRECEN University Library

JULIANNA M. PANDUR, Ph. D., linguist
4027 DEBRECEN Böszörményi út 29. VIII. 26.

AURÉL PONORI THEWREWK, astronomer
1014 BUDAPEST Bécsi kapu tér 7

DIETER SCHIMDMAIER, Ph. D., Oberbibliotheksrat
BERLIN – GERMANY

ISTVÁN SZABADI, scholar
4010 DEBRECEN Department of Classical Philology

TARTALOMJEGYZÉK – CONTENTS

- Korompai Gáborné*: In memoriam Dr. Balla Lajosné Angyal Katalin
(1936–1989) — In memoriam Katalin Angyal-Balla 7

Tanulmányok

- Dömötör Ákos*: Margitai Láni Péter példázatainak eredete — Die Herkunft
der Predigtexempel von Péter Margitai Láni 9
- Imre Mihály*: Tolnai Beke Mihály heidelbergi peregrinációs albuma
1592–1596-ból — Das Stammbuch von Mihály Tolnai Beke
(1592–1596) 19
- Koltay Klára*: Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames
munkássága — The Master and his Disciple: the Works of William
Perkins and William Ames 39
- Ponori Thewrewk Aurél – Darab Ágnes – Ojtozi Eszter*: Erasmus Oswaldus
Schreckenfuchs köréből származó kézirat a Debreceni Egyetemi
Könyvtárban — A Manuscript originating from the Circle of
Erasmus Oswaldus Schreckenfuchs available in the University
Library, Debrecen 59

Közlemények

- Havas László*: Egy újabb nem E-típusú, transpositio nélküli Florus-kézirat
meghatározásához — A propos d' un manuscrit de Florus qui ne
comporte pas de transpositions de feuillets et n'appartient aux
manuscrits de type E 73
- Szabadi István*: A Vat. Lat. 1859 (λ) jelű vatikáni kódex helye a
Florus-kéziratok hagyományában — Der Kodex Vat. Lat. 1859
(λ) in Tradition der Florus Handschriften 79
- Ojtozi Eszter*: Ramus aritmetika és geometria tankönyvének egy példánya
Bethlen Miklós possessorii bejegyzésével — Arithmetic and
Geometry written by Ramus including Miklós Bethlen's
Possessory Note 87
- Schmidmaier Dieter*: Lesehilfen für Memoiren
- M. Pandur Julianna*: XVI. századi cirill-szláv kéziratok könyv a
Debreceni Egyetemi Könyvtárban. (A Debreceni Apostol)
— Kyrillisch-Slawische Handschrift aus dem 16; Jahrhundert
in der Universitätsbibliothek zu Debrecen. (Der Apostolos von
Debrecen) 97

A könyvtár életéből

- Gomba Olga*: Precious old books at Debrecen 103
- Gomba Szabolcsné*: Az 1920–1930-as évek plakátjai 105

HU ISSN 0139–1305

Felelős kiadó: Dr. Lipták András
Készült 300 példányban a Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának sokszorosító üzemében, rotaprint eljárással

91–557